

ב"צ רפאל הכהן פריצי וספרו "פתח עינים"

(לדמותה של "ההשכלה" באיטליה)

מאת

ב. דינבורג

א. הספר "פתח עינים", טיבו וגורלו

בן ציון רפאל הכהן פריצי "חכם בהנדסה וברפואה וחבר להרבה חבורות חכמה ממקום אוסטיאנו תחת מדינת מנטובה"¹, שלבירור סקירתו על הככלה היהודית באיטליה שבימיו, הקדיש הפרופ' רוברט בנימין בקי את מאמרו המעניין ב"ציון" שנה י"ב², ראוי הוא לתשומת לבם המיוחדת של כל המעוניינים בדמותה הרוחנית של יהדות איטליה בדורות האחרונים ובדרך עיצובה. לתשומת לב ראוי גם פריצי עצמו וגם ספרו "פתח עינים"³, "פירוש עפ"י הפילוסופיא האמיתית על הרבה מאמרי רז"ל בעין ישראל"⁴. גם הספר "פתח עינים" הוא ספר של סניגוריא, ושייך לסוג הספרים שכחב והדפיס, לפי עדותו, "בלשון איטלקי ובלשונות אחרות" "לטיב עמי ולכבוד אומתי"⁵. אלא ש"הסניגוריא" שבספר זה היא מופנית כלפי פנים. הוא רוצה לפתוח בספרו זה "שער ופתח" להבנת מאמרי חז"ל "על פי הפשט ועל פי הטבע והפילוסופיא", ובדרך זו לקרב את בני הדור, שהוא דור "עני בדעת", למצינויות חכמה ובינה. הדור זקוק לכך, מכיוון ש"בימים האלה גם בתוכנו הבתי מדרשות הם בסדר שאר האומות ללמוד הלשונות וחכמות חזוניות" ו"מתרשלים בנינו בתלמוד תורתנו הקדושה אשר היא יסוד העולם"⁶. וכשם שספרו האיטלקי של פריצי "ההגנה נגד האשמות על העם העברי"⁷ היה קשור בפורמוס הכללי על היהודים שהתעורר בחוגי המשכילים והמדינאים במערב עם הפוליטיקה הליברלית של יוסף השני כלפי היהודים, שבמדינת-מולדתו של פריצי, דוכסות מנטובה,

(1) כך הוא בשער הספר בכל חלקיו. בהוצאה הראשונה (1815) בחלק הראשון גם באיטלקית: Di Benedetto

Frizzi R. Ingegnere e dottore di Filosofia e Medicina; e socio de Varie Academie.

(2) עמ' 66-73.

(3) חלק א' נתפרסם בליוורנו 1815, (לפי ההקדמה בחלק השני: ב"חלק הראשון אשר בא לדפוס בשנה שעברה"). חלק ב' בשנת 1816, חלק שלישי נכתב ונשלם עשר שנים אחרי הופעתם של שני החלקים הראשונים ("זה לי עשר שנים מן היום אשר הוצאתי לאור את החלקים האחרים מחבורי זה"); וכנראה הופיע בשנת 1825 (תקפ"ו). החלק הזה בהוצאה ראשונה לא ראיתי. צייטלין (קרית ספר Bibliotheca Hebraica post-Mendels-soniana עמ' 493) וכן גם פירסט (Bibliographia Judaica, 1305) מציינים בכלל רק שני חלקים של הוצאה ראשונה; אולם ההערה בסוף חלק זה בהוצאה השנייה, דף צ"ב ע"א ("ע"כ היה בדפוס. מחלק רביעי ואילך נמצא כ"י מהמחבר"), וכן עדותו של שד"ל (המגיד תרכ"ה, גל' א' עמ' 5), כי ב"פתח עינים" ח"ג נדפס שיר בו "המחבר מביא שיר מנחה לבתו, עשיתי אני לבקשת הרופא" (פריצי) – אינן מניחות צל של ספק בהוצאה זו. אגב, שיר זה של שד"ל ב"פתח עינים" הוכנס ל"כנור נעים" (עמ' 480-481) בשם "לאב הנותן ספרו מנחה לבתו אשר מתה". הוצאה שניה של החלק הזה היא משנת תרל"ח (ו"מעשה ידינו כוננה"), ביחד עם שני הספרים הראשונים; ארבעת החלקים האחרים הופיעו בשנות תרל"ט – תרמ"א.

(4) = עין יעקב; בשם זה קראו את הספר באיטליה אחרי שריפת התלמוד ואיסור הדפסתו.

(5) שם בהקדמה לחלק ראשון.

(6) כל הציטאטים בשני המשפטים הם מההקדמה הנ"ל.

(7) ספרו זה היה הראשון לספרי הסניגוריה שלו "לטיב עמי ולכבוד אומתי", כמו שהוא מספר בהקדמה ל"פתח עינים": "בראשונה ספר א' לסתום פי דוברי שקר על אומתנו אשר בקשו בשנים שעברו ליתן עצה לגרשם מהרבה מדינות באמנם שעמנו העברי הוא לנוז גדול לטוב המדיני בעמים שהוא מסוור ומפורד בינם".

הונהגה עוד בשנות השבעים של המאה הי"ח⁸, כך קשור גם הספר "פתח עינים" בפולמוס הפנימי שהיה רווח בקהלות איטליה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט. מצד אחד "תלמידי החכמים אינם מכובדים כראוי", ו"מספרם הולך ומתמעט משנה לשנה"⁹ ו"על כסא הסמיכה והרבנות" יושבים רבנים "שאינם ראויים לכך לגנאי ולנזק הקהל אשר מימיהם שותה ומחנפים העשירים והגבירים למלא זהב כיסם והולכים אחר הבצע כשוחד וכבעלי ריבית"¹⁰, ו"בעוונות הרבים" יש נערים ואנשי שוא שמלעיגים על דת ועל מי שדומד"ם¹¹; ומאידך גיסא נמצאים בין הלומדים "המצפצפים והמהגים שדוברים בלא ידיעה ובלא השכל"¹², וה"פרושים והחסידים בעיניהם מוציאים לעז על החכם שאינו כ"כ מדקדק כחוש השערה בדברים שאינם מיסוד התורה ולשונם מדברת גדולות עליו כמו על מין ואפיקורוס גמור אע"פ שבכלו הוא ירא שמים באמיתות ומאמין ביסודות הדת בכל לבו ובכל נפשו"¹³. שתי מגמות היו איפוא בספר, כמו שציין בשעתו שד"ר: גם "להחכים" עם רש ודל", לפתוח שער "למוסדות חכמת חנוך לנער" וגם "להזריח אור" על "משלי חכמים וחדותימו", "לבב ילעגו עוד בוערים עלימו"¹⁴. — ועוד משתי בחינות יש דמיון בין שני הספרים. בשניהם מתבלט כשרונם של מחברים לא רק לתפיסת עקרונות של דברים, לגישה ציונית-פילוסופית לבעיות, אלא גם — ואולי בעיקר — לראייתם של "דברים כהויתם", לשפיטה פכחית ולבירור מעשי, לפי "השכל הישר". וכשם שספרו "ההגנה נגד האשמות על העם העברי" נותן לנו אפשרות לסקור מתוך ראייה ריאליזטית את החיים הכלכליים של היהודים באיטליה, כמו שהם נראים בעיניו של יהודי משכיל ומעורה בחיים¹⁵, אדם חושב ואיש מעשה, בעל עין פקוחה ותבונה פכחית כאחד — כך נותן לנו ספרו "פתח עינים" אפשרות לסקור את עולמם הפנימי של אנשי ההשכלה שביהודי איטליה, את עולם האמונות והדעות, ההשקפות והתפיסות, ההרגלים והנימוסים. חשיבותו המיוחדת של הספר היא בזה, שאין המחבר מסתפק בפירושם של מאמרי חז"ל ובהסברתם לפי תפיסתו, תפיסת משכיל יהודי בן איטליה, חניך מחציתה השניה של המאה הי"ח, אלא גם קובע תכופות עמדה עקרונית לדברים וגם מבקר בקשר עם זה את הנוהג החברתי של זמנו, לזה הוא מסכים ולזה הוא מתנגד, דברים אלה

(8) דוכסות מנטובה היתה תחת שלטונה של אוסטריה, ומימי השתתפותו של יוסף השני בשלטון עם אמו הקיסרית מריה תרזיה (1765), הורגשה בדוכסות זו הרוח הליברלית: כבר בשנת 1765 בוטל המשרד המיוחד שטיפל בענייני היהודים ובמשרטם המיוחד (Comissario degli ebrei) ובשנת 1779 הונהגו שם כמה מן הסעיפים של "כתב הסבלנות": הותרה ליהודים רכישת נכסי דלא נייד, לעסוק במלאכות ובאמנות, לבקר בחי"ס כלליים ועוד. הושה C. Roth, History of the Jews of Italy, 1946 עמ' 423.

(9) פתח עינים ח"ב, דף ס"ד ע"א. (10) שם ח"ד, דף פ' ע"ב.

(11) שם ח"ב, דף י"ב ע"ב. (12) שם ח"א, ל"א ע"א.

(13) שם ח"ג, ל"ד ע"ב.

(14) כנור נעים חוצ' ורשוי, עמ' 479, בתחומיו של שד"ל "אל מעלת הרומא החכם המפורסם רבי בנציון רפאל הכהן פריצי על דבר צרת הבת". והשוה לענין זה סיפורו של שד"ל (תולדות שד"ל, המגיד תרכ"ג, גל' 10 עמ' 77): "ליל מוצאי שבעות תק"ף פגע בי החכם הרומא הנ"ל ובקש ממני שאלך עמו ושפך לפני שיחו ויגונו באותה בכה על בתו היחידה שחשקה נפשה בבחור אחד אשר לפי דעתו לא היה הגון לה (ואח"כ נישאת לו ואחרי לדתה יצאת מדעתה וזרקה את בנה ככידור שמצח קין בו ומת, ואחרי כן מתה גם היא)". והשוה גם אגרות שד"ל, עמ' 110; וכן מכתבו של שד"ל לרומא דלא וואלטא ממנטובה (Epistolario עמ' 302): "היית משיב כדברי ידידנו החכם הרומא והמהנדס הד"ר בן ציון רפאל הכהן פריצי ג"י בספרו פתח עינים".

(15) הושה II Vessillo Israelitico, 1881, עמ' 40. בהערת המערכת למאמר צויין כי הוא נתפרסם ב"עזון

מדיני" בשנת 1844, (כלומר, בשנת מותו של פריצי).

נכונים הם ודברים אלה מוטעים הם מיסודם ויש להילחם בהם¹⁶. בדרך זו נותן לנו את עולם הפנימי של יהודי איטליה, כפי שהוא משתקף ונראה בעיניו של משכיל בן הדור, שעל אף היותו מן ה"עילויים" בידידותו, מן המצטיינים בצעירותו ומן המפורסמים בימי עמידתו¹⁷ — נשאר בכל הזמן "איש היושב בתוך עמו", השומר על פכחותו של אדם נבון ומתון, שנוהר לא "לפרוש מן הצבור" לא רק במעשיו, אלא אף בדיניו ובהגיונותיו, ומשום כך יש בהם תמיד משום הגותו של "המשכיל" היהודי הבינוני באיטליה של דורו: פכחותו לא העבירה אותו על "דעתו" ו"דעתו" לא הוציאה אותו מחוץ לחסות עולמו, ודומני שהעיון בעולם זה של "המשכיל היהודי באיטליה" יש בו לסייע להבהרתן של כמה שאלות היסטוריות, וראשית כל יש בידו להבהיר לנו את דמותה הרוחנית של כנסת ישראל באיטליה בתקופת עלייתו של שד"ל וחבורתו ובסביבת גידולו וחינוכו. אף גורלו של הספר "פתח עינים" לא היה שונה כמעט מגורלו של ספרו הראשון של פריצי: גם הוא לא מצא את הדרך אל קהל הקוראים שהיה מיועד להם. בחייו נדפסו רק שלשה חלקים של הספר (1815, 1816; 1825?), אף כי הספר כולו היה כבר מוכן לדפוס באמצע שנות העשרים; בכל אופן בסופן¹⁸; ועשרים שנה אחרי מותו של המחבר מעתיקים קטעים מספרו הנדפס כמספר יקר-המציאות, מבלי לדעת דבר ברור על מחברו¹⁹. שד"ל עורר את קרוביו ואת יורשיו האמידים של פריצי להוציא את כתביו²⁰, ואולם עד אשר בן אחיו של המחבר ד"ר דוד הכהן פריצי ממילאנו, התעורר — בהשפעתם של הפילולוג המפורסם הפרופיסור אלחנן ישעיה אסקולי ממילאנו והרב מרדכי מורטארא ממנטובה — והחליט על הוצאת שאר חלקי הספר על חשבוננו, עברו שוב שלוש עשרה שנה. וכאשר הוצאת הספר נמסרה ל"החכם כמוהר"ר ישראל קושטא" בליורנו²¹ שהיה בין המשכילים והמחברים, נאמני הספרות העברית באיטליה²², וישב על כסא

16) השוה פתח עינים חלק א': י"ז ע"ב; כ', ע"ב; כ"ב ע"ב; כ"ג ע"ב; כ"ט ע"ב; ל"א ע"ב, ל"ד ע"ב, ל"ו ע"א; ל"ח ע"ב; חלק ב': י"א ע"ב; יב ע"ב; י"ג ע"א; מ"ז ע"ב; נ"א ע"ב; פ"ד ע"א; חלק ג': י' ע"א; י"א ע"ב; כ"א ע"ב; ל"ג ע"ב; ל"ד ע"ב; מ' ע"א; חלק ד': מ"ג ע"א; מ"ט ע"א; פ' ע"ב; פ"ט ע"ב; חלק ה': ח' ע"א; כ"ח ע"א; ס"ג ע"ב; ס"ד ע"א; פ' ע"ב; פ"א ע"א; חלק ו': ה' ע"ב; ח' ע"א; ל' ע"ב; ס"ב ע"ב; חלק ז': י"ב ע"א; כ' ע"ב; נ"א ע"א, וציינתי רק דוגמאות.

17) Vessilo Israelitico שם, עמ' 41: "היה מפורסם לשבח ולתהלה בין הפרופיסורים"; "הגיע בזמן קצר לשיא הפרסום".

18) על כך מעיד המחבר בפירושו בהקדמה לחלק ג': "ותשלם כל המלאכה ועתה בחסדו בטחתי, כאשר זכני להשלימה כן יזכני להוציאה חלק אחר חלק. מדברי המחבר בחלק הששי (ס"ב ע"ב), כשהוא מזכיר את ה"נסיונות שעשיתי לי ברפואה ל"ח שנה", נראה, שהמחבר המשיך גם אחרי כן לעבוד בספר. מכיון שהמחבר התחיל את עבודתו המעשית כרופא בטריאסטי בשנת 1789, הרי שהדברים נכתבו בערך ב-1827.

19) השוה המגיד שנת תרכ"ד גל' מ"ז במאמרו של ב"ג (בריש גולדברג) "משה אמת ותורתו אמת".

20) השוה שד"ל, בהערותיו בהמגיד תרכ"ח גל' א': "והאמת הוא כי מת (פריצי) זה יותר מעשרים שנה, ואז היה בן פ"ח. ושמחתי מאד על מה שהעתיק מספרו פתח עינים ואשמה אם יוסיף לפרסם דברים עמנו. והם שלשה חלקים, ולא השלים להוציא לאור מלאכתו והוא אמר אלי שהוא גמר אותה ועודנה בכתובים אם לא היתה מאכל לעש, כי מת עירי, ויורשיו עשירים".

21) תקע"ט — תרנ"ז, והשוה את הקדמתו של ר' אברהם ברוך פיפרינו לספרו של קושטא "מקוה ישראל, והוא ספר ספורי מוסר לחנך את הנערים בהעתקת לשון עברית אל לשון אחרת" (ליורנו תרי"א). והשוה עליו: Colombo, Allà memoria del Rabb. Israel Costa, Leghorn; 1898 והשוה הקדמת חמדסיס בראש חלק א' של ההוצאה השניה.

22) קשריה של הספרות העברית המאוחרת באיטליה עם הספרות החדשה והשפעתן ההדדית טעונים בירור

הרבנות בליוורנו אחרי מותו של המשורר אברהם ברוך פיפירנו⁽²³⁾, והלך עם חברו, "מדפיסים ומוכרי ספרים", פירסמו את הספר בשלמותו — נשתנו העתים והספר לא מצא, כאמור, את קוראיו ומעייניו. הספר נכתב בצורה של מאמרים מפרשים ומסבירים לספר "עין ישראל", ("עין יעקב") מפני שהספר הזה "נמצא בידי כל המלמדים והלומדים של עמנו"⁽²⁴⁾. ואמנם, עוד מהמאה ה־17 אנו מוצאים בכל תכניות הלימודים של תלמודי התורה באיטליה את הלימוד ב"עין ישראל" כלימוד של חובה⁽²⁵⁾. היו אף חברות ("ישיבות") מיוחדות בקהלות שבהן היו מקיימים את לימוד "עין ישראל" בחבורה, והיו נוהגים ללמוד את הספר "עם חכמה מרובה וסברה ישרה"⁽²⁶⁾. ואף באותה קהלה שבה גודל וחונך פריצי, בקהילת מנטובה, היו נוהגים כך: כשם שאותו דרשן⁽²⁷⁾ "יוצא למאמר מדרש ומדקדק בו דקדוקים דקים ומישבו וזהו על סדר המדרש, מאמר אחר מאמר ומקשר הכל יפה", "כך עושים בבה"כ אחר התפלל בעין יעקב הרבנים"⁽²⁸⁾. כוונתו של פריצי היתה איפוא להחדיר באמצעות פירושו זה את דעותיו ואת רעיונותיו לשדרות-העם, לעשותם לנחלת-הצבור כולו. הצלחת הספר לא היתה רבה כבר עם פרסומו של החלק הראשון. מגמתו של המחבר להראות, כי דברי חז"ל מתאימים לדעות-המדעיות לא רק של הזמנים ההם, אלא לעתים אף של זמננו אנו, לא נראתה לכמה מן המשכילים, שטענו נגד המחבר "שבימים ההם לא היו החכמות במדרגה שבימינו ושחכמי התלמוד הלכו בדרך לא סלולה בהכרת החכמות"⁽²⁹⁾. גם סגנונו העברי של פריצי לא היה בו למשון אציו את לבו של הקורא. הצטדקותו של המחבר, שהוא כלל לא ביקש "יפוי וצחות הלשון בכל ערכו", מתוך הנחה ש"מי שמדבר על פי הפילוסופיה האמיתית בחכמות אינו רודף אחר יופי הדיבור, אבל הוא מעמיק בחומר הדברים ובירורם לפי האמת"⁽³⁰⁾ — לא היה בה להוסיף כח-משיכה לסגנונו לגבי הקוראים שאליהם נועד, וכקוראים עברים העריכו ביותר

מיוחד. יש לציין, למשל, את השפעתה על זאב יעבץ וחבורתו בסוף שנות השמונים וראשית שנות התשעים, ביחוד על ספרי הלימוד שלו ועל דרך השימוש באגדות חז"ל לנוער. ספריו של קושטא "קטני הכמות ורבי האיכות", לפי עדות רבו, ש"מקצתם הוציא ברוח בינתו ומקצתם מקובצים מדברי חז"ל במדרש ובירושלמי ומקצתם העתיק מלשון צרפת ולשון הקודש" — שימשו דוגמא ומופת ליעבץ; גם סיפורו של יעבץ על מקום בית המקדש ("שני אחים"), שהוא מצוי כמעט בכל ספרי הקריאה הוא, לקושטא (מקוה ישראל, ספור ע"ט, דף ל').

(23) ספרו של פיפירנו ("קול עונג", חלק ראשון, והוא קיבוץ שירים נגמרים, ליוורנו, תר"ו) מכיל כמה שירים גם משל המחבר, וב"הגהות והערות" שבסוף הספר (דפים ע"ח-פ"ו) כלולות כמה ידיעות חשובות לתולדות הספרות העברית באיטליה בדורות האחרונים.

(24) הקדמה ל"פתח עינים", ח"א; בראשיתה.

(25) השוה תקנות החברות בקהלות מודינו, וירונה, פיררה, וויניציאה אצל אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל ח"ב עמ' קעז, קעה, קנה, קנו, קנת, קנג (מהמאה ה־17); קפו, קפו, קצד, קצה; רי"א (מהמאה ה־18).

וזה נמשך גם במאה ה־19. השוה המכתב ממנטובה ב־Israelit. Annalen של יוסט 1839 עמ' 403.

(26) השוה שירי זמרה ליצחק חי מוסאטי (פירנצי, תקס"ו) את השירים על סיום "עין ישראל" בישיבת שלום (דפים י"ג-י"ד, י"ט-כ"א, כ"ג-כ"ד). השירים הם משנות תקי"ו-תקצ"ו.

(27) הרב והרופא ר' ישראל גדליה קאזיס. השוה עליו נפ־גירונדי, תולדות גדולי ישראל עמ' 160-164.

והשוה פתח עינים ח"ה, פ' ע"ב: "וגם מהם (מן הרופאים) שהיו חסידים ורבנים ביחד עם הרופאים כמו מורינו קזיס של מנטובה".

(28) החיד"א, מעגל טוב, עמ' 79-80.

(29) פתח עינים, חלק שני, הקדמה, דף ב' ע"א וע"ב.

(30) שם, שם דף ג' ע"א וע"ב.

— ביחוד בעברית — את הסגנון המליצי ואת "הדבור השירי" (31) — ברם, הגורם העיקרי לאיפירסומו של הספר בקהל יש לראות בעובדא, שבין פרסומם של החלקים הראשונים של הספר (1815) ועד הוצאתו של הספר כולו (1878/81) עברו יותר מששים שנה. ובשנים האלה שונתה דמותה של היהדות באיטליה: הלימודים בבתי-הספר של היהודים, דרגת השכלתם היהודית של המורים ורמת ידיעותיהם של התלמידים וחוגי-התעניינותם. ומבחינה זו יש להניח, שהערתו של שטיינשניידר, כי מנקודת השקפה מודרנית של המדע אין להצדיק מהדורא שניה של הספר (32) הזיקה להפצתו פחות מאשר העובדא הפשוטה והמעציבה שידיעת הלשון העברית בין בני הדור הצעיר בקהלות איטליה ירדה במדה כזאת שלא היו שם כמעט קוראי עברית בכלל.

כבר בשנות התשעים של המאה הי"ח אנו שומעים תלונות וקובלנות על "זרע עם סגולה בני הגולה" ש"מאסו לשון עברי ללכת אל עם נכרי", כי "בלשונות זרים נשענו", "עד אשר כמעט קט לא יראה ולא ימצא אחד בעיר ושנים ממשפחה אשר ימצאו מנוחה בלמוד התורה הקדושה" (33). — ובשנות השלושים של המאה הי"ט, ז. א. ארבעים שנה ויותר לפני הוצאת הספר בשלימותו. מציין שד"ץ, כי "בהרבה מערי איטליה כמעט הזקנים לבדם יודעים ספר, והבחורים כל ספר לה"ק הוא להם כספר החתום" (34). אמנם, בליורנו הופיעו באותה תקופה ספרים רבים בעברית, בעיקר ספרי קבלה וספרות רבנית; אבל, לפי עדותו של שד"ץ, מיועדים ספרים אלה לקהלות שבאפריקא הצפונית הקרובה, כי ב"טוסקנה עצמה מתה הספרות העברית לגמרי" (35). ובראשית שנות החמשים מתאונן המשורר אברהם ברוך פפירנו, אחד מה"שרידים הנאמנים" לשון העברית באיטליה, כי "דרך חנוך הנערים היה בעכרינו, יען כי רוב קריאתם והגיגונם בספרי לשונות העמים הכתובים בלשון צח וקל היא הגורמת להרחיקם מלמוד תורתנו התמימה עד כי יגדלו ולא ידעו הענינים הנשגבים והעמוקים אשר בהם" (36). — ולא זו בלבד. יש לנו גם עדות על הערכה אחרת של הספר אף מהימים ההם. נמצא מי שציין במיוחד אותה "חבה וחמימות" שבהן "מעמיק המחבר להתבונן בפתגמי חכמינו", "מקיים את נכונות דבריהם בתבונה אנושית חזקה, מסביר את דרך מחשבתם וסגנון דבורם לקורא" (37) והעריך מבחינה זו את חשיבותו של הספר לקורא המודרני. ברם, עובדא זו שבדרך כלל אין בפירושו של פריצי משום תרומה בעלת ערך להבנתם המדעית של דברי חז"ל, אין בה להפחית את ערכו של הספר כמקור היסטורי-תרבותי חשוב ביותר להבנתן של השקפות זמנו הוא, לתפיסתה הנכונה של ההשכלה באיטליה ודמותה המיוחדת, שעד עכשיו לא עמדו עליה כראוי.

(31) השוה הלל די לא טורי הכהן בחקדמה ל"טל ילדות" (פאדובה, תרכ"ח) עמ' 11-12, תולדות שד"ל, המגיד תרי"ט גל' 12; המגיד תרכ"ג גל' 17; אגרות שד"ל במכתבו לאברהם ברוך פפירנו, עמ' 143, שבו מוצא שד"ל שהדרך היחידה להחזיר העטרה ליושנה בקהלות איטליה (ביחס לידיעת העברית) היא "להרבות בערי איטליה ספרי המליצה והשיר וחכמת הלשון".

(32) המזכיר כך כ"א עמ' 44.

(33) דוד חזקיה אבולאפיו, בן זקונים, ח"ב (ליורנו, תקנ"ג) הקדמה, ל"ד ע"ב.

(34) אגרת שד"ל עמ' 323. במכתבו לש"ל גולדנברג מכ"ד בבטלו תקצ"ו.

(35) שד"ל במאמרו על החנוך באיטליה, Israelit. Annalen משנת 1840, עמ' 416-417.

(36) בחקדמת המגיה ל"מקוה ישראל" של ר' ישראל קושטא (ליורנו, תרי"א).

(37) Allgem. Zeit. d. Judent. 1881, גל' 13 עמ' 211.

ב. פריצי ומשכילי מנטובה וטריאסטי

ואמנם רשאים אנו במדה רבה לראות בבן-ציון רפאל הכהן פריצי דמות אופיינית ביותר לגבי ההשכלה באיטליה: לפי מהלך חייו ולפי דרך-השכלתו, לפי תחומי זמנו ומקומות פעולתו ולפי כל סביבתו הרוחנית והחברתית. פריצי גדל, חונך, למד תורה וקיבל את יסודות השכלתו הכללית בקהלת מנטובה, ואחרי אשר גמר את המחלקה לרפואה באוניברסיטה של פאנוואה, ישב כמעט במשך חמשים שנה בטריאסטי ופעל בה כרופא וכ"יועץ ומורה טוב"³⁸, המקובל על הצבור כולו. קהלת מנטובה היא אחת הקהלות העתיקות באיטליה, שהאופי ההרמוני שבמסורת התרבותית של יהדות איטליה התבלט בה בבהירות יתרה: מסורת של שילוב תורה וחכמה, מסורת של מיוזג מידות-חסידות ונימוסי-השכלה התמידה בה במשך דורות³⁹ והעלתה את הקהל לאחד המרכזים בחייה הרוחניים של יהדות איטליה⁴⁰. קהלת טריאסטי היתה אחת הקהלות החדשות להשפעה ולפרסום. היא צמחה, גדלה ועלתה ממחציתה השניה של המאה ה"ח ומראשיתה של המאה ה"ט בקשר עם התפתחותה של העיר כמרכז-מסחר וכנמל-מוצא של הקיסרות ההבסבורגית לים האדריאטי, שהחל לתפוס מקום חשוב בחייה הכלכליים של המדינה; כמו שהעיד עליה המשורר בן-הזמן "סוחרת הימים, בים תרחיבי, יום יום ברכלתך מני כל פלך"⁴¹; התפתחות זו הביאה לטריאסטי לא רק פליטים ומגורשים יהודים מאיטליה⁴², שנהנו מהפוליטיקה של סבלנות דתית כלפי היהודים שנקט בה יוסף השני ושיורשיו המשיכו בה בדרך-כלל בחבל-ארץ זה, אלא הזרימה לעיר יהודים

(38) שד"ל, המגיד תרכ"ה ג'ל' א' עמ' 5. כנור נעים, הוצ' ורשוי עמ' 477. והשוה גם אגרות שד"ל עמ' 110. (39) "אנשי מנטובה" ראויים מבחינה זו להתעניינות היסטורית מיוחדת. התכנית ליסודה של אוניברסיטה עברית במנטובה משנת ח' שכ"ד (1564; ראה אסף, מקורות לתולדות החנוך ח"ב עמ' קט"ו-ק"כ; גידימן, ספר חיובל לברלינר, עמ' 164-175), של ר' דוד פרוויוציאלי ובנו ר' אברהם, "אשר הם למאורות במן טובה" — לפי מליצתו של ר' עזריה מן האדומים, מאור עינים פרק ס' — יש בה משום ביטוי לתפישתם התרבותית הכללית של "אנשי מנטובה" בדור ההוא, שעליהם נמנו גם ר' עזריה מן האדומים, החוקר המבקר "אשר ילך אחר אנשי אדום" (אמונת חכמים לר' אביעד שר שלום באוילאה פ'), גם ר' מנחם עזריה מפאנו "רבן של כל מקובלי ארצות המערב" (מצרך לחכמה, יש"ר מקנדיאה, הוצאת אודיסה, י"ט ע"ב) עם אוצרות הספרים שלו, הרופאים המלומדים לבית "שער האריה" (פורטיליאוני) וגם אנשים מסוגו של אותו ממצאי ומחנך ספק, מלומד וספק הרפתקן, אברהם קולורני, שלא היה "יחיד בדורו". ואף כשהשפעתן של הקבלה והרבנות גברה באיטליה, ובמנטובה בפרט, כשאנו מתבוננים בדרך הרצאתם ובסגנון הסברתם של הסופרים המקובלים והרבנים הדרשנים באיטליה, ש"אנשי מנטובה" תופסים בהם מקום חשוב, יש למצוא בהם משום מתן דמות ספרותית ולשונית להגות מיוחדת, שחסידות והשכלה הצטרפו בה לאחדות נפשית אחת. ופעולתו הספרותית של הרמח"ל יש לה מבחינה זו יותר מסיכומה של תקופה שמסתיימת מאשר מסלילתה של דרך לתקופה חדשה.

(40) השוה שו"ת שמש צדקה חו"מ סי' ט"ו, במכתבו של ר' יהודה בריאל ממנטובה: "עיר מנטובה היא אשר קראהו בניהם ירושלם".

(41) באמצע המאה ה"ח היו בה רק כעשרים משפחות יהודיות; בשנת 1788, כשהקהל גדלח כבר בהרבה, היו בה 670 נפש; בראשית העשרת השניה של המאה ה"ט היו בה כבר כאלפים נפש, ובסופה של העשרת השלישית כ-2600 נפש. השוה קאסוטו במאמרו ב-Jüd. Lexicon כרך ד' עמ' 1052. וכן במכתב בעתונו של יוסט, Israelit. Annalen 1829 גל' 52. המכתב הוא של שלמה חיים זלמן, "ראש המלמדים בת"ט בטריאסטי" ואחד התלמידים המקורבים של שד"ל. אגרות שד"ל עמ' 650; תולדות יצחק (שירי יצחק לוצטו), סוגיטה מ"ה; הוצאת אקרט-וילנסקי, ת"א תש"ה עמ' 49.

(42) השוה רות בספרו האנגלי על תולדות היהודים באיטליה, עמ' 423-424; אגרות שד"ל מס' 561; וכן בקינתו של שד"ל על אביו ("בן יכבד אב") בבכורי העתים תקפ"ט, מ' 175.

אמידים ואנשי יומה כלכלית גם מחלקים אחרים של אוסטריה, מסוג היודעים ללכת לרוח הזמן, שהגבירו את השפעתה של ה"השכלה" על הקהלה. "גבירי טריאסטי וקציניה" היו, כידוע, הראשונים שנענו לקריאתה של "פקודת הסבלנות" של יוסף השני לפתוח בתי ספר מתוקנים ליהודים, והם הם שפנו למנדלסון בדבר התיקונים בחנוך. אליהם נשלחה אגרתו של ווייזל "דברי שלום ואמת". ו"גבירי טריאסטי וחכמיה" הם גם שעמדו לימינו של וייזל בפולמוס שהתעורר בקשר עם מכתבו ו"העתירו בעדו" לפני רבני איטליה שלפניהם הביאו את הענין⁴³. — ברם, ביחס לשתי הקהילות נכונים הם דברי שד"ץ כי "מנדלסון השפיע מעט מאד על יהודי איטליה, שלא היו מעולם מתרחקים מחכמה ודעת"⁴⁴, והיו נוהגים ללמד את הבנים "בקטנותם לשון לעז בקריאה ובכתיבה כהוגן וכשורה, כדי שיהיו מורגלים בו בקטנותם" — "וכאשר יצאו לפעולתם ולעבודתם יהיו גברי בגוברין"⁴⁵. ואף על פי שעוד בעשרות הראשונות של המאה ה"ט היו ממשיכים לציין את הלשון והספרות האיטלקית בשם "גוית" — Gojetico או Gojesco — למדו אותן וידעו אותן לא רק הדרשנים וסופרי דמטא⁴⁶, אלא גם מרביצי התורה והרבנים, השוחטים והחוננים⁴⁷, כי "כל מי שתורתו אומנותו הוא צריך לזה"⁴⁸. הדרשנים היו נוהגים לדרוש איטלקית⁴⁹, ומן המעלות שמנו ברבנים היתה גם זו ש"ידיעת העמים לא זר נחשבו לו"⁵⁰. רבני איטליה היו נוטים להכניס שיפורים ותיקונים בסדרי החינוך⁵¹, וזמן רב לפני המשכילים בארצות גרמניה חיברו ספרי לימוד באיטלקית לא רק לשון העברית, אלא אף ל"יסודי דת ישראל"⁵². — אף אותה ההתקרבות לעמים בנימוס החיצוני ובמשא ומתן החברתי, שהיתה גם אחת משאיפות-היסוד של ההשכלה, וגם שימשה רקע להתפשטותה, היתה למעשה רווחת באיטליה יותר מאשר בכל ארץ אחרת באירופה, ואף בזמנים שבשאר הארצות היה זה ענין שבשאיפה גרידא. נוהגים "לעשות זקנם כמנהג הערים"⁵³, והמהדרים המבקשים "היתר ברור לגלח הזקן במספרים"⁵⁴, גם הם נענים. ויש אף מי "שסורק שערותיו ומפרקסם ומתקנם בחלב ושעוה ע"י גוי אומן בשבת ואח"כ זורק עליהם אבק פורח כמנהג"⁵⁵;

43) וייזל, דברי שלום ואמת, מכתב ג' ("עין משפט") חוץ' וילנא, עמ' 134—136.

44) ממכתבו של שד"ל ליוסט, מ-1840, Epistolario עמ' 375, תרגום עברי של א. כהנא, פרס

ג', עמ' 113.

45) שו"ת זרע אמת לר' ישמעאל הכהן, ח"ב יו"ד סי' ק"ו.

46) הלל די לאטורי במאמרו ב"בן חנניה" 1862, עמ' 269.

47) שם, שם.

48) שו"ת זרע אמת שם, שם.

49) השוה נפ"ג גירונדי, תולדות גדולי ישראל עמ' 18, 104, 128—130, 138, 153, 157—158, 204, 206—

207, 247—249, 276—277, 345—346.

50) השוה, למשל, הקדמה ל"עמק המלך" של ר' מנחם עזריה קסטילנובו (ליורנו, תר"ח), ושם גם תולדותיו.

51) די לא טורי במאמרו הנ"ל ב"בן חנניה"; והשוה וייזל, דברי שלום ואמת. המכתב השלישי הכולל

את פסקי הרבנים של טריאסט, פירארה, ויניציאה, אנקונה וגוריצאיה.

52) למשל, ספר הלמוד של שמחה קאלימני, רבה של ויניציאה: Esame d'un giovane Israelita

istituto nella sua Religione אשר שד"ל המליץ עליו (אגרות שד"ל עמ' 133), ולפי עדותו של נפי

(תולדות גדולי ישראל עמ' 345); "הללוהו בשערים גם אה"ע". הוא גם תירגם לאיטלקית (ביחד עם יעקב טרואל)

את מסכת אבות (1729).

53) שו"ת חיים שאל לחיד"א סי' ב"ן.

54) שו"ת מכתם לרדו יו"ד סי' כ"ו. התשובה היא "מה שנחגו לגדל זקנם אינו אלא עפ"י דברי הוזהר,

אבל מדינא ליכא איסור כלל". 55) שו"ת זרע אמת ח"א סי' מ"ט.

היהודים נוהגים לבקר בבתי־הקפה של הגויים, והרבנים אינם מוצאים כל חשש של איסור בדבר; "רבים שתו, רבים ישתו"⁵⁶. — "יהודים באים בין המשתדלים לכבות דליקה"⁵⁷, משתתפים בחגיגות שעורכים לכבוד השררה⁵⁸, והנוצרים מבקרים את בתי הכנסת כדי לראות בתפלת היהודים⁵⁹ ושלוחים למכריהם היהודים "שונים לדורון" בחגי היהודים⁶⁰. ברם, כל ה"חדש" הזה לא ערער בכללותו בימים ההם את היסודות הדתיים־האמוציאונאליים של ההווה היהודית באיטליה. הטיפול בראשית החינוך של הילדים (מגיל של 3 ועד 6 ולעיתים עד שמונה), המשיך להיות בחלקו ברשותן של הנשים ה"מלמדות". הן לימדו את הילדים ראשית הקריאה בעברית, קריאת התפלות וההפטרות, והשגיחו ביותר על הנעימה הנכונה והקריאה הנאה, ועל אף טענותיהם ותלונותיהם של המשכילים, המשיכו למלא את נפשם של הילדים בסיפורי נסים ובדברי נפלאות ובמעשיות ובאגדות, הספוגים מסורת אבות ואמונות עם. ואפילו בבתי "תלמודי תורה" היה תפקידה של ה"אגדה" וההווי הדתי בחינוך, התפקיד העיקרי והיסודי: לימוד פרשיות התורה לפי בחירת המורה, נביאים ראשונים, קצת רש"י, קצת "עין ישראל", קיצורים מספרים שונים של "היד החזקה" להרמב"ם (ס' המדע, ס' אהבה וס' זמנים)⁶¹. — באוירה זו חונך וגדל גם פריצי, ככל המשכילים. ובמדה מסויימת נמשכה אוירה זו גם אחרי כן. מורו ורכו של פריצי היה רבי יעקב רפאל סאראוואל⁶², שהיה "דרשן מופלא והרביץ תורה בק"ק ויניציאה ובק"ק מנטובה", "היה יודע לשונות העמים ובקי מאד בחיבוריהם עד שיצא לו שם גדול בגלילות הגוים על חכמתו הגדולה בכל החכמות"⁶³, והוא ידע לא רק לדורש "כשלוש שעות לשונותיהם בגוייהם ריטוריקה ולשון מדברת גדולות"⁶⁴, אלא גם תירגם לאיטלקית כמה תפלות ופיוטים ("ברכי נפשי" תוכחה לרבנו בחי ועוד)⁶⁵, פירסם באיטלקית "אגרת של סניגוריה ביחס לשבועתם של העברים" נגד מחבר אחד "שהוציא שם רע על היהודים"⁶⁶; ואחרי מותו נתפרסמו מעוזבנו גם תיאור מסעו "בשליחות מצוה לערי הולנדא ואנגליטירה" וכמה אגרות ודרשות⁶⁷. בני דורו החשיבו אותו גם כ"משורר מפואר", ו"קינת הסופרים" שלו, הקינה אשר קונן על אסון במנטובה שנספו בו ששים וחמש נפשות מבני הקהלה, "קוננה ביום תענית צבור בבתי הכנסיות אשר במנטובה"⁶⁸. — השתייכותו

56) שם, או"ח סי' מ"א.

57) שם, סי' מ"ד.

58) שם, סי' מו.

59) שם, ח"ג, א"ח, סי' י"ב.

60) שם, סי' ע"ב.

61) השוה תיאורו של החינוך היהודי באיטליה במאמר ב־Israelit. Annalen, 1840, גל' 48. המאמר הוא של שד"ל.

62) פתח עינים ח"ה, כ"ט ע"א. פריצי פירסם (באיטלקית) בשנת 1791 בטריאסטי נאום תהילה ושבח

(Elogio) למורו זה. השוה שטיינשניידר, מונטסשריפט 1900 עמ' 81–83.

63) נפייגירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 206–207. 64) חיד"א, מעגל טוב עמ' 8.

65) השוה נפייגירונדי שם, שם; וראה גם די לא טורי במאמרו ב־בן חנניה 1862 עמ' 271.

66) נפייגירונדי שם, שם; שם האגרת: Lettra apologetica riguardo il gioramento degli Ebrei

היא נתפרסמה במנטובה בשנת 1775. השוה Fürst, Bibliotheca Judaica III עמ' 244–245; האגרת היתה

מכוונת נגד התקפותיו של עורך הדין בינידיו מפיררה, שהתקיף את דת ישראל ואת מהימנותה של השבועה היהודית.

67) הופיע בויניציאה בשנת 1807 (יותר מעשרים שנה אחרי מותו) בשם Viaggi in Olanda. וראה גם

די לא טורי במאמרו הנ"ל.

68) קול עוגב, לר' אברהם ברוך פיפירנו כ"ט ע"ב, ל"ג ע"א; והשוה גם את קינתו של ישעיה חי

קרמי על ר' יעקב טרואל (קול עוגב ל"ה ע"א), שממנה נראה כי רוב דבריו נשארו בכתב־יד; "עוד כתובים

מוסריו על לוח, תתנחמו בספר אם יחוקו".

ש' רבו זה ש' פריצי ל'חכמים ול'משכילים לא ערערה את נאמנותו לאנשי הקבלה שבמנטובה ולסדריהם. החידא מספר על דרשתו ש' ר' יעקב סאראוואל לפני אנשי הקהלה, שבה תבע מהם "שיתנהגו כמו שהנהיגו הרמ"ע והרמ"ז"⁶⁹. גם תלמידו של סאראוואל, ר' עזריאל יצחק הלוי, "שלמד ממנו הרבה" והיה "דיין ודרשן נחמד" במנטובה והתעניין בחקירת "כל הפעלים שיש להם פתרונות וטעמים ומשמעויות הרבה" ודאג ל"עני עמו" אשר "כמעט נשכח כח לשון הקדש בטעמו ונימוקו", ושאל לידע ולהודיע "האומות אשר נזכרו במקרא מי המה" וכן העירות והפרזות העצים והאילנות, הבהמות והחיות וכו' — גם הוא היה לומד בכל לילה בחברת "חדשים לבקרים שתיקן הרמ"ז וצ"ל"⁷⁰. ואף פריצי, שקיבל את יסודות השכלתו הכללית ממורים ישועיים, שגורשו בימים ההם מספרד⁷¹ וטרח ל"טהר את רוחו מכל אמונות שקר המזלזלות אל ואנוש"⁷², שמחקריו הראשונים על מנהגי ישראל⁷³ עוררו נגדו התמרמרות בקהלה והוא נדרף מחסרי שכל ובני שחץ הקמים על כל נפש החוקרת"⁷⁴, והוצרך לצאת מעיר מנטובה ובא לעיר טריאסטי — גם הוא בעצם רחוק מהיות רציונליסטן, והשפעתה של הקבלה עליו נפרת ביותר. בהיותו צעיר התווכח עם החיד"א "על מציאות שדין ומזיקין", ומאז היה משוכנע בקיומם⁷⁵. הוא מאמין ב"סודות ורמזים" שאפשר לגלות בלימוד התורה, נוסף ל"פשטן של הדברים", שחכמי התלמוד דיברו לעתים "על פי חכמי האמת", ו"המבין יבין", ושכלל דעתם של חכמי הקבלה "רחבה מדעתנו"⁷⁶. — ואף רבה הראשי של הקהלה, "האב"ד דק"מ מנטובה" בימים ההם, רבי ישראל גדליה קאזיס, שהמשיך בקהלה את שלשלת הרבנות והרפואה, הלמדנות והחכמה של משפחתו⁷⁷ והצטיין כ"רופא מובהק" שהשתמש בהצלחה

(69) הכוונה היא כאן כנראה לתיקון בענין אמירת סליחות ותחנונים בכל יום, שה"סומרים לבוקר" בויניציאה הנהיגו על פי ר' מנחם עוריה מפאנו (שו"ת הרמ"ע סי' ע"ט) ומשם נתפשטו בכל קהלות איטליה ולתיקונים אחרים שלו שהנהיג במנטובה (שם סי' כ"ה) והשוה עמודי העבודה עמ' 187-189; והשוה שם עמ' 217-218 על תיקונו של ר' משה זכות בקהילת מנטובה (בתפלות של ער"ח, בסדר תיקון חצות, תיקון שובב"ם ובתיקון הושענא רבה).

(70) נסיג'ירונדי, חולדות גדולי ישראל, עמ' 283-287; שם גם מכתבו של ר' עזריאל יצחק הלוי לר' יעקב משה עייאש.

(71) Il Vessilo Israelitico, 1881, עמ' 41.

(72) שד"ל, כנור נעים הוצ' ורשוני, עמ' 478, בשיר "תנחומין של אבל" שהקדיש לפריצי.

(73) שם, שם עמ' 123 בהערה; שד"ל כותב: "בשנת תקמ"ז החל להוציא לאור ספרי מחקר על מנהגי ישראל ע"כ הוצרך לצאת מעיר מנטובה"; ואולם ספרו של פריצי על מנהגי ישראל, שיכול היה לעורר רוגז נגדו, הוא הספר Usi ed abusi, יצא לאור רק בשנת 1809. וזהו כנראה, הספר "על הדינים והמנהגים בבתי כנסיות ובכנסי הקדש", שהוא מזכיר בהקדמה ל"פתח עינים".

(74) שם, שם בשיר "חלק כחלק יאכלו", — שד"ל מזכיר שם גם את "פתח עינים ספר פילוסופי על אגדות עין ישראל" (עמ' 124) וגם על מצבו בטריאסטי שבה "הצליח בעושר וכבוד" והיה "עשיר, אהוב, זקן וגדול תפארת" (עמ' 123).

(75) פתח עינים ח"א ב' ע"א; מעגל טוב עמ' 94. מעניין שגם החיד"א וגם פריצי מציינים שניהם שהביקור נמשך ג' שעות.

(76) פתח עינים ח"ב, ה' ע"א; י"א ע"ב; ח"ג, פ"ב ע"ב; צ"א ע"א; ח"ד, י"ט ע"א; ל"ח ע"ב; ובהרבה מקומות אחרים.

(77) מן המאה הי"ח בלבד ידועים לנו חמשה מבני קאזיס שישבו במנטובה והתפרסמו כרבנים רופאים וחכמים. ביניהם אביו של ר' ישראל גדליה (ר' יוסף ברוך) אחיו (ר' אהרן) ובנו (ר' יעקב). והשוה מורטארה, מזכרת חכמי איטליה, עמ' 10-11.

בשיטות ריפוי שסיגל לו מאחד מרבותיו, נזיר ואב בכנסיה⁷⁸, ופירסם תפלות שחיבר לכבוד הקיסר יוסף השני ותירגמם לאיטלקית (מנטובה תקמ"ח) — גם הוא יצאו לו מוניטין כרב לא רק כ"סיני ועוקר הרים בתלמוד", אלא בעיקר כדרשן ש"בדרשותיו המופלאות" הופיע כ"מורה נבוכים בדרך ישר לא יכשלו בה"⁷⁹. כבר בימים ההם הוצרכו להתריע "על עזיבת הדת ולצאת נגד רשעי וליצני הדור", "זדים שכחי אל בקרוב באו", ביחוד מחוגי העשירים אשר "כסלם ברוב עשרם המה ישימו — ועל תופשי התורה סוד יערימו"⁸⁰. — דומה שבמנטובה של הימים ההם, שלשה האחרון של המאה הייח, היה קיים חוג של משכילים צעירים, "אנשי מנטובה", ברובם תלמידיהם של ר' יעקב רפאל סאראואל ושל ר' ישראל גדליה קאזיס, שרשומי פעולתם של כמה מהם ניכרים אחרי כן, פחות או יותר, בחיים ובספרות. המפורסם ביותר בין אנשי מנטובה הצעירים הללו היה אברהם חי (ויטה) די קולוניה, בן גילו של פריצי שהיה "חכם בחכמות שונות"⁸¹ והיה פעיל בחייה המדיניים של איטליה בזמן שלטונם של הצרפתים באיטליה והשפעתם בה: נבחר כציר לאספה המחוקקת של הריפובליקה הציסאלפינית⁸², השתתף כציר באספת הנכבדים ובסנהדרין בפאריס, נבחר אף כחבר בנשיאות ("חכם"), ונחשב כ"מועיל" ביותר בפעולה המכוונת להתאים את תשובות הסנהדרין למטרותיה של הממשלה⁸³, שמינתה אותו אחרי כן לראשות הקונסיסטוריה המרכזית בפאריס, וכשהתפטר והתיישב בטריאסטי — היתה כבר הארץ "מלאה שמע גדולתו"⁸⁴. אברהם די קולוניה היה מן הנוטים לחידושים לתיקונים ולשיפורים⁸⁵, ובנאומו הנמלך בסנהדרין, שהתפרסם מאד בשעתו, שבו "הרבה שבחים ותהלות לנפוליון היוצר החדש של תקומתנו המדינית" ש"הטיל עלינו (על הסנהדרין) את השליחות לפזר את חשכת הבערות" וראה בסנהדרין ובכל ההתעוררות של הימים ההם את "ראשית" התגשמותו של חזון יחזקאל על "העצמות היבשות"⁸⁶. ברם, אותו ה"מחדש", אברהם די קולוניה, שלפי עדות בני דורו הנהיג מעין "שיטה פילוסופית ורציונלית"⁸⁷ בהוראת התנ"ך ו"למודי המסורת" בבית מדרש מיוחד שהוקם בשבילו בטריאסטי⁸⁸. התרעם

78) השוה שטיינשניידר MGWJ 1900, עמ' 84. 79) נפי-גירונדי, עמ' 160.

80) קול עוגב לר' ברוך מפיירנו, פ"א ע"ב. והדברים נאמרו ביחס לזמן שבו נכתב שירו של ר' אברהם יצחק קאשטילי, "איה לשון הוות עתק דוברת", שנכתב לפני כששים שנה, ז. א. בשנות השמונים של המאה הי"ח. ודברי השיר הם שם, דף כ"ח.

81) נפי-גירונדי עמ' 45. פריצי נולד באפריל 1756; אברהם די קולוניה נולד בשנת 1755 (במנטובה).

די קולוניה היה תלמידו של ר' ישראל גדליה קאזיס.

82) השוה רות בספרו הנ"ל, עמ' 441.

83) השוה Anchel, Napoléon et les Juifs, Paris, 1924 עמ' 204.

84) אגרות שו"ל עמ' 126; משנת תקפ"ג.

85) עם יסודה של הקונסיסטוריה בפאריס ועם מינויו של אברהם די קולוניה כראשה (1809) פירסם פריצי

את מחברתו האיטלקית על מנהגי היהודים במקומות הקדושים שלהם ועל הליקויים שבהם Usi ed abusi degli Ebrei) וחציע שורה של תיקונים מתונים. השוה רות בספרו הנ"ל עמ' 493 בהערה. החוברת לא באה לידי ולא ראיתה.

86) אני מצטט למי Alexander Bran, Gesammelte Actenstücke und oeffentliche Verhandlungen über die Verbesserung der Juden in Frankreich, 1807, עמ' 3-6.

87) השוה יוסט, Neueste Geschichte d. Israeliten, 1847, ח"ב, עמ' 167; ח"ג, עמ' 23. בהערכתו של יוסט, שהיא הרבה יותר חיובית מזו של גרץ, יש במקצת משום עדותו של בן-דור קרוב ומשום חד ליחסו של הדור אליו.

88) השוה Israelitische Annalen, 1840, עמ' 106.

ביותר על שד"ל, כשנודע לו שהוא עומד ל"החליף" מלח אחת בסדור התפלה, והלה נאלץ היה להצטדק לפניו ולהרחיק מעצמו כל חשש של השתייכות ל"מתפרצים" ל"אוהבי החדשות" (89). הרופא שמואל די לה וולטה, "איש מנטובה", ש"תמיד הוא מחפש וגולץ ספרים והרבה ספרים וכתבי יד תחת ידו" (90), גם הוא השתייך לחוג זה, היה ידידו של פריצי (91) וכשאר חברי החוג הצטיין בשמרנות דתית, ו"היה אחד מפקידי וקראי עדת ישראל בק"ק מנטובה" (92). על אנשי החוג יש למנות, כנראה, גם את יששכר חיים קארפי (י' ש' ח' ק'), סוחר מרוירי (Revere) הסמוכה למנטובה, בן גילו של פריצי (93) וחבר לחברות מנטובה (94), מהפכן נלהב ואחד הראשונים לאסירים מדיניים — "אסירי המלך" — יהודים באיטליה. הוא נאסר בימי עליית נש"ר הרשעה, "עת אשר חזרו הקיסריים", כי בבא "בני עמורה ברשע אבל גדול ליהודים וגם לכל בני יעקב המכונים", ושוחזר עם נצחיותו של "זבד טוב" שקרא "לאסורים דרור" (95) ובכל גלגוליו מלווהו ספר התהלים, השומר עליו, על המהפכן והמאמין התמים (96). גם המשורר שמואל רומאנלי, איש מנטובה ובן גילו של פריצי (97), היה שייך לחוג המשכילים של מנטובה: שם גדל וחונך, שם פירסם בשנת 1807, אחרי שובו ממסעות יורה-רפתקאותיו, את "זמרת עריצים", קובץ שיריהם של אברהם די קולוניה ושל כמה רבנים אחרים לכבוד הסנהדרין בפאריס, ותירגם אותם לאיטלקית (98). שמואל רומאנלי היה היחיד בין חוג זה שריננו אחריו שמוזלזל הוא במצוות (99), דבר שלא היה מצוי בקהלות לומברדיאה אף עשרות שנים אחרי כן (100). הרבה יותר מאשר בקהלת מנטובה היה ניכר רישומה של ההשכלה בקהלת טריאסטי. גם קהלה זו היתה שייכת לקהלות בלומברדיאה-ויניטו, "שלא השליכו אחרי גוים את תורת ה' ומצוותיו" (101), אלא, כעיר "חדשה", אשר המשורר העברי שר עליה בימים ההם:

סוחרת הימים כי ים תרחיבי
יום יום ברכתך מני כל פלך
כי בך יעשיר אדם אם בא כהלך
ובסלע הבתות בתים תושיבי (102) —

- (89) אגרות שד"ל, עמ' 142. (90) שם עמ' 196 (במכתב לשי"ר).
(91) Epistolario עמ' 302, במכתבו של שד"ל אליו.
(92) בכורי העתים תקפ"ט עמ' 81, במכתבו של יש"ר.
(93) השוה תולדות יִשְׁחָק (הוא ספור כל התלאה אשר מצאה איש יהודי ושמו יששכר חיים קארפי מיושבי ריוירי בסוף המאה שעברה מאהבתו לחירות איטאליה יוצא לאור פעם ראשונה מכ"י המחבר עם הערות קטנות ע"י יוסף חיים 'רא, קראקא תרנ"ב) עמ' 3 הערה 1. בשעת מאסרו (1799) הוא היה בן 41. הוא נולד אפוא בשנת 1758.
(94) שם, שם, שמו כלול ברשימת חברת "בעלי ברית אברהם" (טפול בילדי עניים) שבמנטובה בשנות תקמ"ח ותקנ"א.
(95) שם עמ' 4; עמ' 5; עמ' 13; בני יעקב = היעקובינים. "זבד טוב" = בוניפרטו.
(96) שם, שם עמ' 3, 5, 9, 10, 14, 16.
(97) רומנילי נולד ב-19 לספטמבר 1757 במנטובה; השוה Vessilo Israelitico 1882, עמ' 82.
(98) השוה קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך א' עמ' 277.
(99) השוה די לא טורי במאמרו על רומנילי ב"בן חנניה" 1862 עמ' 27.
(100) השוה אגרות שד"ל עמ' 323; המכתב הוא משנת תקצ"ה.
(101) שם, עמ' 685.
(102) יצחק לוצאטו, תולדות יצחק עמ' 49 (טוניטה מ"ה, "בבוא הקיסר", תל-אביב, תש"ד, הוצ' מחברות לספרות); יוסף השני בתוך טריאסטי (עמ' 145) והשוה אגרות שד"ל עמ' 786 (על ישעיה גורצי).

היתה פחות נתונה להשפעתה של המסורת, ורוב בחורי ישראל בעיר היו נוהגים לעבוד בבתי מסחר, וצעיר¹⁰³ מקדיש זמנו ללמודים היה בבחינת חזון נדיר ביותר. ואף על פי כן נראה הדבר, שמספרם של "אוהבי קריאת ספרים בלתי־ק" (104) היה רב בה מאשר בקהלות אחרות. בטריאסטי היו יהודים לא מעטים לערך יוצאי קהלות שונות ואף ארצות אחרות. והללו הלשון העברית וההשכלה העברית היוותה גשר של התקרבות ביניהם. בטריאסטי היו גם יהודים לא מעטים עשירים ואמידים, שנוהגים היו להחזיק בבתייהם צעירים מלמדים לבניהם¹⁰⁵, וזקוקים היו גם לפקידים ולמשרתים בעסקיהם המרובים, בבתי החרושת ובבתי המסחר, בבתי הבנקים ובסוכנויות; בקהלה היו גם כמה מוסדות וחברות שהיו מעסיקים כמה פקידים. גם התיקונים שהנהיגו בתכנית־הלימודים ובדרכי ההוראה בבית תלמוד התורה בטריאסטי עוד בימי פולמוס ההשכלה הראשון, בשנות השמונים של המאה הי"ח (תקמ"ב), ושלפיהם הרבו להורות בו גם תנ"ך עם רש"י ורד"ק, גם משנה ותלמוד, עם עברית ודקדוקה, ואף ייחדו מקום הגון לתלמוד הלשוני (איטלקית וגרמנית וגם צרפתית ורומית) ו"ללימודיות" (חשבון וגיאומטריה) ולנימוסיות (גיאוגרפיה והיסטוריה) — סייעו להמשכת ידיעת הלשון ואהבתה במדה מסויימת גם בדור הצעיר¹⁰⁶. חשיבות מיוחדת היתה לעובדא, כי מתוך שהתיקונים האלה נעשו מ"מעלה" בהסכמת הרבנים ובהשתתפותם הישירה, הצליחה הקהלה לכנס לבית תלמוד התורה צוות של תלמידי חכמים ומשכילים, "מלמדים להועיל" ו"מרבצי תורה" שעשו את עבודתם מתוך הרמוניה פנימית המציינת את היהדות האיטלקית. כבר בראשית שנות התשעים של המאה הי"ח, סמוך להשתקעותו של פריצי בטריאסטי, אנו מוצאים אותו בין חוג משכילים, שעליהם נמנים חוקיה דוד אבולאפיו, חתנו של הרב יצחק פורמורגינו, שהיה בין תומכי ווייזל בפולמוס על "דברי שלום ואמת"¹⁰⁷, יוסף אליעזר מורפורגו, אחד מעשירי העיר וראשיה, שהתפרסם בעסקיו הגדולים ובנאמנותו הרבה לבית ההבסבורגים ושלטונם במדינה בכל ימי התסיסות והמהפכות, ושמלבד חיבורו המוצלח על הבטוח לצורותיו השונות, שבו סיכם את נסיונו המעשי הרב כאיש-עסקים גדולים בשטח זה, הרבה גם לחבר-בהצלחה מועטה ביותר — דברי שיר בעברית, שנשארו ברובם בכתב יד¹⁰⁸. יוסף אליעזר מורפורגו שהיה "משכיל בכל מדע וגדול בעיני השרים והסגנים ולפני מלכים יתיצב" והיה גם "מנהיג העדה בחכמה ויראת ה' וגם על בית הספר היה משגיח בעין פקוה"¹⁰⁹ — לא הוניה את ענייני הספרות העברית גם בנסיעותיו המרובות ושימש מקשר חי ופעיל בין המשכילים נאמני הלשון העברית המפורים

103) תולדות שד"ל, המגיד תרי"ט עמ' 214 (גל' 27).

104) אגרות שד"ל, עמ' 685.

105) השוה, למשל, תולדות שד"ל, המגיד תרכ"ג, גל' ג' עמ' 21; גל' 17 עמ' 133: המגיד תרי"ט גל'

27; אגרות שד"ל עמ' 108 (על גבריאל אנגלנדר) עמ' 686; עמ' 788; יד יוסף עמ' 39-40 (על מאיר רנדינגר).

106) מבני הדור הצעיר של טריאסטי בספרות העברית יש לצייין, חוץ משד"ל, את שאול פורמוגני,

מתרגם דגש (השוה אגרות שד"ל עמ' 124); את שלמה חיים זלמן, ראש המלמדים בטריאסטי, חתנו של אברהם די קולוניה (אלמנצי, הגיון בכנור עמ' 29) ויותר מאוחר את משה יצחק אשכנזי ("הואיל משה").

107) השוה ספרו של אבולאפיו "בן זקונים" ליוורנו תקנ"ג ח"א דף ה"ו. שם נדפסו שיריהם של ידידי

המחבר ורעיו: יוסף אליעזר מורפורגו ויצחק בר שלמה לוצטאו (הבנקאי); בח"ב דף מ"ט הביא המחבר "בלשונו הקדושה" שיר אשר חבר אהובי הנכון הרפוא המובהק כמחת"ר בן ציון הכהן פריצי בלשון איטליאנו.

108) יוסף אליעזר מורפורגו הוא בן גילו הצעיר של פריצי, נולד בשנת 1761; אמו היתה ילידת מנטובה

(השוה הביאוגרפיה שלו ב-Israelit. Annalen של יוסט, שנת 1840, עמ' 105-107), שם גם נוסח המצבה שלו בעברית. השוה גם בתולדות שד"ל, המגיד תרכ"ג, גל' 8 עמ' 60-61. הוא הראה לפריצי את שיריו של שד"ל.

109) תולדות שד"ל, המגיד תרי"ט, גל' 12 עמ' 86.

בקהלות איטליה¹¹⁰). לחוג זה היה שייך בימים ההם גם רבו של יוסף אליעזר מורפורגו, רפאל נתן אשכנזי "מורה צדק" ומרביץ תורה "ראשון אלף מורים רב פעמים"¹¹¹). בטריאסטי, ש"היה בקי בלשונות שונות" ודרשן "נאווה במדבריו" ש"הקיסר והמלך יוסף השני היה מחשיבו"¹¹²). — גם אחרי כן כשרבה של טריאסטי היה רבי אברהם אליעזר הלוי, "זעירא מאנשי ירושלים", שנלחם בהתלהבות ב"מתקנים החדשים", שהיו לדעתו, "תרבות אנשים חטאים" ודרש מן השרים והסגנים אשר כח להם לעמוד בחצר המלכות "לדרוך אותם עד חרמה"¹¹³) — והוא היה גם מורה באותו "תלמוד תורה" — לא נפגם הצוות של המורים באותו מוסד, שהמשיך להיות מעין מרכז ל"זקני העיר וחכמיה", שהחכם שעתידי היה להיות הגדול בידי הקהלה, שד"ל, התייעץ אתם בראשית עבודתו המדעית¹¹⁴). בין מורי "תלמוד התורה" בימיו של פריצי היו גם אורי חי (ליאון ויטה) סראוואל, יליד טריאסטי, — ידידו של פריצי — שהתפרסם בספרייתו העשירה "אשר אסף וקבץ ביגיעות רבות ובהוצאות עצומות", והעמיד את ספריו לרשותם של כל "שוחרי הדעת" בקהלה¹¹⁵), ורבי מאיר רנדעגגר, "חכם וצדיק ועני" — יליד כפר בבאדן, תלמיד ישיבות פיורדא ופרסבורג, מורה משכיל בווינא, שהתיישב בטריאסטי בראשית המאה ה"ט, השתדל במחקריו, שעוררו מעין פולמוס בזמנו, לקיים את המסורת על דוד כמחברו של כל ספר תנ"כיים¹¹⁶), וטרח ביתר הצלחה, להכניס את תלמידו שד"ל לספרות העברית¹¹⁷). למשכילי טריאסטי היו שייכים רבים מבני המשפחות הנכבדות והותיקות, שה"תורה היתה מחזרת בה על אכסניה שלה"; משפחות פורמורגינו ומורפורגו, גליגו וטיולוי, פוליי וסגרי¹¹⁸) וכמה אחרות, ביחוד בני משפחת לוצאטו, מהם סוחרים ובנקאים, מהם

110) השוה מזכרת יש"ר, תשורה לאוחביו, ווינא 1841, עמ' 8-9. יש"ר קובל על ישיבתו "בעיר קטנה רחוקה ממשכנות הגדולות אשר בארץ חמה ונעדרת האמצעים הצריכים לאוחבי העיון", בה בשעה שבטריאסטי היה חוג אנשים די רחב שהיה מגיב על כל תופעה ספרותית עברית. מורפורגו שולח ליש"ר את הבקורת על מאמרו תורה מן השמים שלו (מזכרת יש"ר עמ' 9), שנכתבה ע"י אחד מאנשי טריאסטי (יהודה ברנדנבורג, חכם תלמודי מעיר ברלין או מפוזן והיה בימים רבים בטריאסטי — תולדות שד"ל, המגיד תרכ"ג גל' 17); הוא לוקח אתו מחברת שיריו של שד"ל הצעיר לויניציאה להראותה להרב לאטיש (אגרות שד"ל עמ' 127), הוא גם מביא את שד"ל בקשר עם גבריאל אנגלנדר בדבר הגהת תרגום סדר החפלות שנעשה על ידי שד"ל (שב, שם). 111) תולדות יצחק, ליצחק לוצאטו, סוניטה נ"ב, עמ' 56. ושם בהערות עמ' 145. "רב מעמים" — גם רב וגם מורה ("רבי"). 112) נפיק-גירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 274-276. 113) אלה דברי הברית מכתב ט'; והשוה אגרות סופרים ווינא תרפ"ט, עמ' 51-54; וראה גם כן, תולדות שד"ל, המגיד תרכ"ג, גל' ל"ב עמ' 253 וכן נפיק-גירונדי עמ' 272.

114) שד"ל, אוהב גר, הקדמה עמ' 14. 115) שם, שם, הקדמה עמ' 15; אגרות שד"ל עמ' 340; ספרייתו נמכרה לבית המדרש לרבנים בברסלוי. השוה Fürst, Bibliotheca Judaica חלק שלישי עמ' 245 הערה 2; והשוה פירוש ממנו בפתח עינים ח"ה, ד' ע"ב. 116) בספרו צנת דוד, ווינא תר"א, הספר עורר פולמוס כל שהוא בשעתו. השוה. Allg. Zeitung d. Jud. לשנת 1842 גל' כ"ב וב"א (במכתב ממנוטובה). השוה אגרות שד"ל עמ' 97, 134, 686; Epistolario עמ' 214-218; תולדות שד"ל, המגיד תרכ"ג גל' 35 עמ' 245 ועוגב רחל עמ' 65. כוכבי יצחק ספר י"ד (יש"ר, אגרת שלום רב); Allgem. Zeit. d. Jud. לשנת 1853 עמ' 333 (הניקולוג של חתנו, הרב שוט). 117) השוה כנור נעים הוצ' ורשיו, עמ' 181 (בשיר "תוכחה אחרת"); אור בכורי עתים החל לזרות ויעירני מאיר שמה לשלוח וכו'; וכן שם בהערה.

118) דומני שביהדות איטליה אפשר להכיר יותר מאשר בכל ארץ אחרת את ערכה וחשיבותה של המשפחה בנושאת המסורת התרבותית הישראלית. מבני המשפחות הנ"ל היו בטריאסטי בסוף המאה ה"ח עד שנות החמשים של המאה ה"ט, רבנים וסופרים, מורים ו"מרביצי תורה", "אוהבי דעת" ומלומדים, השוה נפיק-גירונדי, תולדות

רופאים ומלומדים; ומהם כאביו של שד"ץ, אנשים צנועים, מתפרנסים ביגיע כפיהם¹¹⁹). הצד השהו שבדמותה של ה"השכלה" במנטובה ובטריאסטי — ובמדה רבה גם ברוב קהלות איטליה — הוא לא רק בשאיפות ההתאמה בין המקובל והחדש, בין ה"תורה" וה"חכמה". תופעה זו היא אופיינית לגבי כל תנועת ההשכלה בראשיתה. המיוחד שב"השכלת איטליה" הוא במגמת השלום והצוותא בין הכתות והזרמים שקיימה למעשה הפעלה הדדית מתמדת ביניהם, והטביעה על ידי כך חותם של שלמות דתית מסוימת על תנועת ההשכלה. אמנם רב הוא ההבדל בין מנטובה בשלישה האחרון של המאה הי"ח ובין טריאסטי בשלישה הראשון של המאה הי"ט. במנטובה יש מעין מיוזג מיוחד במינו של קבלה והשכלה, מעין הרכבה של אמונה ובקורת, ובטריאסטי יש "צוותא" של "אין פרץ ואין צווחה" בין "שומרי התורה" והפורקים "עולה", היות "וכבוד האומה יקר בעיני רוב העם. כנקלה כנכבד", וגם המתפרצים ומכחישי התורה¹²⁰) יחושו לו". שני הצדדים הללו, המיוזג הפנימי והסכמת ה"צוותא", הם אופיינים במדה רבה לגבי כל דמותה הרוחנית והחברתית של ההשכלה באיטליה. וספרו של פריצי "פתח עינים" נותן לנו אפשרות לעמוד גם על יסודותיו הרוחניים של אותו מיוזג שהרופא המהולל, חניך מנטובה, ש"היה מסור למקצוע הרפואה כדי לשכוח כל דבר אחר בחיים"¹²¹), נשאר נאמן לו כל הימים, וגם על טיבה של אותה תפיסת-חיים שעליה הושתתה ההסכמה של ה"צוותא" שקבעה את האווירה החברתית של ההשכלה העברית באיטליה, שבה, אגב, גדל ועלה בימים ההם שד"ץ, אחד מגדולי היהדות של הדור, שחי, גדל וחונך בסביבתו של פריצי, העריך אותו ביותר, וכפי הנראה, הושפע גם רבות ממנו¹²²) בכל מהלך מחשבתו.

ג. דרכו של פריצי בפירוש האגדה

נקודת המוצא בגישתו של פריצי לאגדה היא הנחתו, ש"דברי רז"ץ בהגדות" הטבעו על פי יסודן הטבעי "על חכמת הטבע וחכמת הגופות והמדות", והדברים כתובים "במסתר וע"ד משל", ו"ברא השתכלות שכ"י ופילוסופי הוא מהנמנע להבין הטוב האמיתי הצפון בהם", כי "אנשי החכמה" היו "מעלימים לפי דרכם ולפי רצונם" את "אמיתות הדברים"¹²³). ומכאן

גדולי ישראל, עמ' 169—171; אגרות שד"ל עמ' 129; Epistolario עמ' 14; 20; 61; 105; 106; 129; 198; 226—232; חולדות שד"ל, המגיד תרי"ט, גל' י"ד עמ' 55; חרב"ג, גל' ג' עמ' 25; גל' י"ז עמ' 133; בן זקונים, בסוף (שירו של גאליגו) ו"דברי שלום ואמת", מכתב ג', הוצ' וילנא, עמ' 208—217; מכתבו של וייזל לטריאסטי, כרם חמד, א' עמ' 7-6.

119) בין בני משפחת לוצאטו בטריאסטי שהיו שייכים לסוג המשכילים יש לציין את מרדכי בר' נתן לוצאטו, "החכם הנבון" (מת בשנת 1799), שסידר אילן היחס לבית לוצאטו (אגרות שד"ל עמ' 852), תירגם ספר סניגוריה מספרדית (נפי-גירונדי, עמ' 24), והיה מורה בת"ת של טריאסטי (יוסט, בספרו הנ"ל ח"ג עמ' 271, הערה 2), בשנים הראשונות לחשתקעותו של פריצי בטריאסטי. יצחק בן שלמה לוצאטו (בן זקונים ח"א) היה שייך כנראה, ל"קצינים מבית לוצאטו" (אגרות שד"ל 786), והיה ממקייריו של שד"ל מימי ילדותו (חולדות שד"ל); אחרן לוצאטו שחיבר קינה על מות רבה של טריאסטי ר' שבתי אלחנן טרייוש (קול בוכים, טריאסטי 1856), וחיבר חוברת של פולמוס ("ויסתבל החגב" תר"ט, נגד אחד מעשרי טריאסטי ולמדניה החשובים — ר' יצחק גואיסי), גם הרופא יצחק בר רפאל לוצאטו (נכדו של המשורר) היה שייך לתוג זה. גם אביו של שד"ל היה מן המשכילים. השהו מכתבו של שד"ל ליוסט Epistolario עמ' 576 (תורגם לעברית ע"י אברהם כהנא, פירס ג' עמ' 113—114). והשהו קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב', עמ' 48—51.

120) אגרות שד"ל, עמ' 323.

121) Vessillo Israelitico לשנת 1881 עמ' 41. והשהו גם אגרות שד"ל עמ' 110.

122) השהו אגרות שד"ל, שם; כנור נעים, עמ' 123, 477—480. 123) טח עינים, הקדמה.

גם דרכו המיוחדת והקבועה בפירושי האגדה: הוא משתדל לבדוק את יסודה המדעי-הריאלי של האגדה ולהסביר אותו גם לאורם של ההישגים המדעיים של זמנו וגם לפי תפיסתם המדעית של הדורות הקודמים, שבהם חיו ופעלו חכמי האגדה¹²⁴; הוא מנסה לעמוד על הצורה הספרותית של האגדה ולחשוף את היסוד האליגורי שבה¹²⁵ ומתאמץ לתפוס את מגמתה הלימודית של כל אגדה ולמצות בשלמותו את "המוסר השכל" הכלול בה¹²⁶. פריצי ראה בפירושו זה "פירוש עפ"י הפילוסופיא האמיתית"¹²⁷, ובמדה ידועה רצה, כנראה, לסכם בו את דעותיו והשקפותיו שהרצה אותם בספריו באיטלקית, שרובם מקדשים להסברה מודרנית-מדעית של מנהגי היהודים ונימוסיהם, חוקיהם ותורותיהם¹²⁸. בפירושו הוא מרבה לצטט את הספרים האלה¹²⁹, ובהקדמתו הוא מציין כמעט את כולם. רובם של ספרים אלה מגמתם היתה אפולוגיסטית, ומופנית בעיקר כלפי חוץ, ומיעוטם כיוונם — היה לימודי, ומגמתם — כלפי פנים. הראשונים מיועדים היו לגלות "פלאות חכמתנו בין הקדמונים"¹³⁰ ולהסביר יעילותם

(124) השוה ח"א: דף ב ע"א, ד"ה, ו, ז, ה, ט"י, יא, יג, יח, כ, כא, כב, כח, לא-לב, לג-לד, לו ע"ב, מב, מד, מו, מז, נב, ג'ד"ה: ח"ב: ד"ה, טו ע"ב, טז, י"ח, כא-כב, ככ, כו-לא, לו, לח, מב, מח, מט-נא, נב-גד, ג'ד"ה, ס-טב: ח"ג: א, ד"ה, ט, יב, יד, כ"א, כה, כו, ל, לא, לז"ל, לט-מא, מב, מה, מז, נד-נו, נט-סד, סח-טט, עג, עה, עז, עט, פה, צא: ח"ד: ג"ד, ט-יא, טו, יח, כז, כח, ל, לה-לו, מא, מד, מט, נא-נד, ג'ד"ה, סד, סה, עה, פא-פד, צב: ח"ה: ג, ד, ט, י, יא, יג"ד, יז"ה, כא-כג, כה, כח-לב, לד-לה, מג, מד"ה, נגז: ח"ו: ג"ד, יז, יט-כא, לד-לו, לח-מ, מג"ד, מז-נה, סג: ח"ז: ב-ד, ו, יג, כו, כט"ל, לה, מד"מ, נב, נד, נט, סט, פא"פ, פט"צ, צב-צד, צו, קז, קט, קיא. והשוה גם חזן הענינים בסוף הספרים א-ג (באיטלקית), שבהם מוסר המחבר את החומר המדעי שבאגדות.

(125) בראש החלק הראשון (א-ח) באו "הלכות הדבור הצריכים להשכלת המאמרים הבאים לפנינו" (ח' ע"ב) בשלושה פרקים, מחולקים לסעיפים ומלווים בהגהות, שבכמה מהן יש ענין כגון א' ע"ב (לסעיף א') ג' ע"ב, ד' ע"א (הגה"ה א' לסעיף יו"ד) בדבר "תונחת למוד הדקדוק, המליצה ותלוגיקה" אצל היהודים. לעתים קרובות מדגיש פריצי שהדברים נאמרים "דרך משל" ומשתדל להראות לא רק ש"זה המאמר הוא ד"מ ומליצה", אלא גם להסביר מדוע זה "המשל הוא נאות" (ח"א, וכיו"ב). פריצי מצטט גם דברי הרשב"א על יסוד המשל באגדה (ח"א, מט ע"א).

(126) "מזה המאמר יש לנו ללמוד מוסרים ותועליות רבות יש לנו לחוציא ממנו" (ח"א, ל' ע"א) — הוא משפט שבצורה זו או אחרת הוא מלווה רובן הגדול של הסברותיו.

(127) כך בתקרימה, וכן בכל הפירושים והביאורים. פריצי מבחין בין "פילוסופיא אמיתית", "פילוסופיא עליזונה", "פילוסופיא של הטבע", "פילוסופיא אלהית" — ובין "מוסר פילוסופי", בין דבר שהוא "פילוסופי לפי הנסיון" בלבד, ובין דבר שהוא "פילוסופי גם לפי השכל". השוה למשל, בחלק ד': ג ע"א; ז ע"א; ח ע"א; ט ע"ב; יא ע"א; יח ע"א; לג ע"א; לח ע"ב; לט ע"ב; מב ע"א. פריצי משתמש במונחים אלה לשם אבחנה ספרותית, כי בראש כל פירוש נוהג פריצי לציין מה טיבו של המאמר ומאי התועלת הלימודית שבו. אגב, בדרך "המוסרים והתועליות" גיכרת שאפתו ללכת בדרך הרלב"ג ב"תועלתיות" שלו בפירוש המקרא.

(128) בספרו *Dissertatione di polizia medica* ("דחות המדיניות של חכמת הרפואה לפי תורתנו הקדושה" בלשונו של פריצי) בשש חלקים (1788–1790), שבהם הוסברו דיני מאכלות אסורות (קרימונה 1788), דיני אישות (פאביה 1789) על הריון, לידה ותנוך (פאביה 1789), על מחלות, אבלות ועניני קבורה (בנ"ל) על דרכים ובתים (קרימונה 1790). והשוה שטיינשניידר, *Die italienische Literatur der Juden*, MGWJ 1900, p. 81–83.

(129) השוה ח"א, כ"ג ע"א; ל"ג ע"א; מ' ע"ב; מ"א ע"א; ח"ג: כ"ז ע"א; מ"ח ע"ב; ח"ד: מ"ב ע"ב; מ"ג ע"ב; ס"א ע"א; ס"ו ע"א; ח"ה: כ"ה ע"ב.

(130) ביחוד בעניני הרפואה; לסוג זה שייכים ספריו "על חכמת ההנדסה והפילוסופיא והרפואה" אשר

ש' חוקי ישראל, נימוסיו וסדריו, והאחרונים היו מכוונים להעיר על הליקויים והפגמים בשטח-חיים מרובים בפנים ש"צריך להישירם בדרך יותר ישרה", ועל התיקונים שיש לתקן לצורך עמנו¹³¹). שתי מגמות אלה נראות ברורות גם בספרו "פתח עינים" ובכל דרך פירושו והסברתו, שהשילוב האורגני של "מסורת ובקורת" מציין אותו במיוחד. עם כל הערצתו של פריצי לקדמונים ועם כל שאיפתו הכנה לקיים את סמכותם, אין הוא כלל סניגור מושבע של המסורת, ובקורת המבוססת על הנסיון ועל ה"פילוסופיה האמתית" היא בשבילו עיקר ויסוד לכל תפיסת-אמת ודעה נכונה. — כי אם "הנסיון בלי הקבלה מוליד המינות", הרי "הקבלה בלי הנסיון מביאה (ה) הפתיות והסכלות", והקבלה נתן העין לראות על פי הנסיון אבל נתן ג"כ אופן לשמוע הקבלה איש מפי איש ובהסכמת שניהם האדם מגיע לתכליתו¹³²). הוא שואף איפוא להכניס את "מראה העינים" שלו לדברי "הקבלה" שהוא מפרשם. ו"מראה עינים" זה של פריצי הוא לא רק נסיון-החיים הפרטי שלו, אלא גם נסיון החיים של הדורות וגם הישגי המדע של הדורות. וכוחו של פריצי גדול בשניהם. הוא חכם מופלא, מטפוסם של חכמי "דור ההשכלה" של המאה ה"ח במערב אירופה: מקיף בידעותיו, בעל בקיאות רבה בספרות המחשבה של הדורות הקודמים ושל זמנו הוא¹³³). נועז בתפיסתו העיונית ובקי בהווית העולם. והוא שואף לפרש כך את דברי החכמים, ש"נסיונו" זה יהיה כלול בהם. אנו מכירים משום כך בפירושו את הרופא המלומד ועשיר-הנסיון, הרוצה לא רק לפרש כראוי את דברי החכמים, אלא גם להקנות לשומעיו ידיעות מועילות בענייני רפואה ושמירת הבריאות¹³⁴). פריצי הוא כלכלן בעל דעה רחבה ועין בהירה בשטחי המשק של היחיד והצבור, והוא יודע להשתמש יפה בידעותיו ובנסיונו לא רק להסברת מאמרי החכמים הנוגעים לעניינים אלה¹³⁵). אלא גם להדריך את הצעיר המעיין בהבנת המציאות הכלכלית שהוא נתון בה, ולציידו בדעות נכונות

"שם באו הפירושים המאירים טבע כל החולאים שבאו בתורה בנביאים ובכתובים" (הקדמה ל"פתח עינים") וכן ספרו "על חוקי הצרעת" שבו נתן "עפי" הרפואה טוב טעם ודעת על כל דיני הרמב"ם מראש ועד סוף; בספרו "על המוסיקה" שבו גם באר "כמה דברים שלא ראו הראשונים בס' תהלים בזאת החכמה", ספרו הקטן "תחת שם אקרימא על הניסים שבתורה טבעם ותכליתם", וכן "דתות המדיניות של חכמת הרפואה לפי תורתנו הקדושה", גם הם שייכים לסוג זה (הקדמה, שם).

131) לסוג זה שייכים ספריו "על דתות משה בענין הדיינות" (פתח עינים ח"ד, ס"א ע"א), "על הדינים והמנהגים בבתי כנסיות ובכנסי הקדש" (הקדמה שם), "הלכות סדר הלמודים בחכמת הדקדוק, בחכמת הרבור וכו'" בשני חלקים וכן ההספדים שלו על אבן עזרא קאלימאני וסאראואל (שם, שם).

132) פתח עינים ח"א, ו' ע"ב.

133) על כך מעידים הציטאטים המרובים — כמעט בכל דף — שהוא מביא מהספרות העתיקה הקלסית — וגם מספרי פילון ופלאכיוס — מהספרות המדעית במקצועות הטבע ומהספרות הרפואית, מספרי פילוסופים והוגי דעות של זמנו, ובמיוחד מן הצרפתים (מונטיסקיה, וולטיר, רוסו, הלבציוס, בול ועוד), האנגליים (לוק ועוד) וכמובן מן הספרות האיטלקית; יש לציין גם את שימושיו הרב באנציקלופדיות ובקיאותו בספרות הלועזית על ענייני היהודים והיהדות. השוה פתח עינים ח"א: יד ע"א; ל' ע"ב; לד ע"ב; ח"ב: ו ע"ב; יג ע"א; יז ע"א; ח"ג: ל"א ע"ב; ל"ה ע"א; ח"ד: י"ט כ"ב; ל"ב ע"א; ב"א ע"א; ס"א ע"א; ח"ה: י"ט כ"א, כ"ג כ"ד; ס"ה ע"א; ח"ו: ג' ע"א; פ ע"א; צ"א ע"ב; ח"ז: ג' ע"ב.

134) פתח עינים ח"ב, כ' ע"א; ח"ג, ט"ז ע"א; ח"ד, ו' ע"ב, פ"ב כ"ג; ח"ו, ל"ט ע"ב, ח"ו, ג' ע"ב; ע"א ע"ב.

135) השוה, למשל, את ביאורו על המאמר (גיטין נו ע"א) "א"י בזמן שיושבין עליה רוחה", ש"לפי הפילוסופיה בפוליטיקה שרוב עם בעיר הודה והדרה גדולים מאד, וכנגד זה אם הולך וחסר מספר היושבים גם העיר נאבדת" (פתח עינים ח"ה, כ"ג ע"ב). והשוה גם ח"ב, ט"ו ע"א וע"ב; ח"ו, ה' ע"ב; ח"ו, י"ג ע"א.

ובהשקפות יעילות בסיודור חייו המעשיים¹³⁶). פריצי הוא גם איש בעל השכלה מדינית הגונה ומעורה גם בבעיותיה של המדיניות המעשית של זמנו. ומכיון "שכל חכמת הפוליטיקא יסודה הא' הוא", לפי דעתו, "הכרת העתים לעשות מה שהוא מועיל למלכות, למדינה וכן לעם"¹³⁷) — הרי הוא רואה כחובתו הישירה להדריך את העם ואת הדור הצעיר — שלהם מיועד הספר — בדרכי הנהגה פוליטית נכונה, לחנך אותם "חנך אזרחי" מועיל בהתאם לתנאי הזמן והמקום. פריצי הוא משכיל של המאה הי"ח ונתון כולו להשפעתה של ספרות ההשכלה הצרפתית והאיטלקית של התקופה. אמת-המדה שלו בדיוניו ובהגיונותיו על בעיות פילוסופיות ודתיות היא תמיד אחת: טובתו של האדם ואשרו, תיקונה הנכון והיעיל של החברה ושלומה. ביאוריו והסברותיו של פריצי לדברי האגדה של החכמים גדושים איפוא הדרכות מדיניות והערכות כלכליות, השקפות חברתיות והצעות מעשיות שיש בצרופן משום תפיסת-חיים שלמה של משכיל עברי, חניך ההשכלה הצרפתית של המאה הי"ח וחדור שאיפות לתיקונה של החברה היהודית. ומכאן גם הגון החברתי המובהק המתבלט בכל מגמותיו של הספר, במגמות של השכלה ושל מסורת, במגמות של תיקון סוציאלי ושל הכרה לאומית. גון חברתי זה מתבלט במיוחד על ידי הדגשתו של מוטיב מסויים במגמות אלה, שיש בו להעמידנו על עיקרי השקפותיו החברתיות.

ד. הסברנות הדתית — המוטיב היסודי במגמות ההשכלה של פריצי

ההטפה לסברנות דתית הוא המוטיב העיקרי במגמות ההשכלה שב"פתח-עינים". המחבר אינו נלאה מהטפה זו ואינו נמנע מבקורת חכופה כלפי חוסר הסברנות והקנאות הדתית אף כשהוא מוצא אותן בדברי קדמונים נערצים עליו. "וחובה עלינו שלא לשנא שום אדם, לא בלבד העובד ע"ז, אבל גם מי שהוא אפיקורוס ואינו מאמין". הוא גם מסביר במיוחד את הנימוקים לכך: "אם הקב"ה בעצמו אינו שונאו בכל מכל ונותן לו מחיה... גם לנו הוא דבר לפי הטבע לסייעו ולבקש הצלתו ופרנסתו עד שידנו מגעת"¹³⁸). — הוא מפליג בשבחו של המאמר "חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא", לפי "שבדרך זה היהודי יכול בנקל להיות אוהב כל האומות בכלל ושלא לשנא אותם וגם לחשוב אותם כב"א שוים לנו בגוף ונפש ונגד זה הנכרים שמאמינים בכלל שמי שאין לו מים טמא על ראשו אינו ניצול מדינה של גיהנם הם בנקל שונאים כל מי שלא בשמם יכונה... ואינו כדאי להיטיב לו; ובוזה זאת האמונה היא גם נגד המוסר ונגד אהבת האדם וטוב המדינות בכלל ופרטו"¹³⁹). — הוא מתרעם על דברי ה"אומר שכל צדקה וחסד שאוה"ע עושים חטאת הוא להם לפי שאין עושים אלא להתגדל בו"¹⁴⁰). מפני שזה "אינו אמת בכלל, לפי שיש גם בין האומות מי שהוא בעל צדקה בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאדו"¹⁴¹). — וגם מי שאמר שאינם עושים צדקה כ"א להתיהר¹⁴²), אין דבריו "אמת בכלל בכל יחיד האומות. וכמה עושים חסד בסתר בלא ידיעת אחרים ובלי ידיעת המקבלים ובצדקה כזאת אין יוהרא"¹⁴³). — על הספור באגדה שרבי אמי

¹³⁶) חשונה, למשל, ח"ג, כ"ג ע"ב: "שלא למכור באמנה על ידי שטרות לפי שיש טורח גדול בגביה

וגם אם יבא הלוח לפרעון חובו יעשו מעט מעט ואין למלוח ס' טוב במעותיו".

¹³⁷) שם ח"ד, כ"ט ע"א.

¹³⁸) ח"ד, כ"ד ע"א. ¹³⁹) ח"ו, כ"ו ע"ב.

¹⁴⁰) דברי רבי אליעזר, ב"ב י' ע"ב.

¹⁴¹) פתח עינים ח"ו, ל' ע"ב.

¹⁴²) דברי רבי יהושע, ב"ב י' ע"ב.

¹⁴³) פתח עינים שם, שם.

לֹא רצה לִקְבֹּל "ארבע מאה דינרי" ש"איפרא הורמיז אימיה דשבור מלכא" שִׁלְחָה לְעֵנִי ישראֵל¹⁴⁴)—הוא קובע שהענין אינו עפ"י המוסר ושכל המאמרים האֵלֶּה אינם לְדַעְתּוֹ אֶלָּא תוצאה שֶׁל "שנאת עבודתם"¹⁴⁵. עַל המאמר "גזל הגוי אסור אבדתו מותרת"¹⁴⁶)—הוא כותב: "המאמר הזה הוא חובה גדולה לְכָל אומתנו שנהיה כֹּלֵנו זֵהִירִים בדבר הזה שֶׁלֹּא לְהִתִּיר גִּזְלֵי הַגּוֹי. ובאמת הגוי הוא אדם כמונו ויש לו דשות ואדונות עַל ממונו כמו הישראל. והיכן הוא הפתח שֶׁל הֵיתֵר לְגִזְלֵי וּלְגִנוּב הַגּוֹי שאֲחִינוּ הוּא. ומה נאמר אִם הַגּוֹי יאמר שגִּזְלֵי הַיְּהוּדִי מותר"¹⁴⁷)? — המאמר "מפרנסין עניי גוים עם עניי ישראל ומבקרין חולי גוים עם חולי ישראל וקוברין מתי גוים עם מתי ישראל"¹⁴⁸) — "כֵּן זֶה הוּא מוסר גדול", אבל הוא מתרעם עַל הַנִּימוֹק "מפני דרכי שְׁלֹם"; הַנִּימוֹק האמיתי הוּא "שֶׁזֶה הוּא תורת האדם והטבע שכלנו ב"א... ואם א' מב"א עובד אֱלֹהִים לְפִי תולדתו ולְפִי משנת אבותיו אין לָנו ע"ז לְשִׁנּוֹא ואם אֲדוֹן הַכֵּל נותן לו מחיה ופרנסה אין לָנו לְשִׁנּוֹת רצון העֲלִיּוֹן אבל נֶלֶךְ בדרכיו. ואם הוא רחום — יִכְפֹּר עֲוֹנוֹ וְאִם חֲסִידֵי אוֹהֵ"ע יש לָהֶם חֵלֶק לְעוֹה"ב גַּם לָנו הוּא חובה לְפִרְנָסָם, לְבַקֵּר חוֹלֵיהֶם"¹⁴⁹). — המאמר "הבועל ארמית קנאין פוגעין בו"¹⁵⁰), מעורר בו התמרמרות, כי עַצֵּם הַדִּין ש"אֵין אישות לְגוֹי" "הוא מסובב משנאת הדת שהיה לַחֲכָמִים הַקְּדֻמוֹנִים עַל הַנִּכְרִי יוֹתֵר מִן הָרָאוּי, וְעַ"כ אמרו: אין אוֹהֵ"ע קרוים אדם, וְלִכֵּן גִּזְרוּ שאֵין לָהֶם אישות מה שאִינוּ כֵּן לְפִי הדתות האנושיות ולְפִי תורת האדם. ומה לָהֶם לְקַנְאִים לְפִגּוֹעַ בְּבוֹעֵל אִם אֵין דֵּת לְהַרְגוֹ עַפ"י הַמִּשְׁפָּט"¹⁵¹). ואף עַל הַרִיגָתוֹ שֶׁל זֹמֵר בֵּן סָלֹא בִידֵי פִנְחָס, לְמִרְתּוֹ מה שִּפְנָחָס זָכָה לְכַהֲנָה וּלְבִרְכָּה עַל יָדָה — "כֵּן זֶה אִינוּ שוֹה לְזֹמֵר שֶׁהִרְגִּה כֹּזֵאת הוּא דָּבָר צוּדֵק עִם הַמוֹסֵר וְעִם הַדְּתוֹת שֶׁל האומות בכלל וְשֶׁל האדם בפרט. אבל כֵּלֹּ הוּא דָּבָר אֱלֹהִי וּפְרָטִי ואֵין בְּדָבָר הַזֶּה כ"א לְזֹמֵר לָנו דוֹמִיָּה תַּהֲלָה"¹⁵²). — "הָאָדָם יֵשׁ לוֹ לֵהִיּוֹת סִבָּלָן"¹⁵³) — צִרִיךְ לֵהִיּוֹת כִּלְלָ וְעִיקָר גְּדוֹלָ בַּחֲיִינוּ, כִּי "אֵף עַל פִּי שֵׁשׁ הַשְּׁגָחָה פִּרְטִית בְּבַחֲרֵי הָעַמִּים, יֵשׁ הַשְּׁגָחָה כִּלְלִית לְכָל הָעוֹלָם דְּכָל האומות מעֲשֶׂה יְדִי" וְכָל האומות הֵם בְּרִיּוֹת אֱהוּבֹת מִבוֹרָאם"¹⁵⁴). ואֲפִילוֹ בַּתְּחוּם הַדֵּתִי הַדְּמִיוֹן וְהַקְּרִיבָה שֶׁבֵּין יִשְׂרָאֵל לְעַמִּים הֵיא הַרְבֵּה יוֹתֵר גְּדוֹלָה מִמָּה שֶׁרַגִּילִים לְצִיּוֹן. מוֹתוֹ שֶׁל רַבִּי עֲקִיבָא "שִׁמְסַר נַפְשׁוֹ עַל קִידוּשׁ הַשֵּׁם וְתַלְמוּד תוֹרָתוֹ בְּרַבִּים, אִינוּ מוֹפְלָג, וְלֹא נִגַּד דְּרָכֵי האמונה בַּכִּלְלָ"¹⁵⁵). "דְּבַרֵּי הַיָּמִים כוֹלֵם שֶׁל האומות כֵּן דָּף מִבִּיא מַעֲשֶׂה מִן הַכּוֹמְרִים שִׁמְסְרוּ נַפְשָׁם עַל אֱלֹהֵיהֶם וְעַל הַדֵּת שֶׁהִיוּ מֵאֲמִינִים בִּה"¹⁵⁶). ואִם כִּי "אֵף עַל קִידוּשׁ הַשֵּׁם אֵין לוֹ לָאָדָם בַּכִּלְלָ לֵהִיּוֹת לוֹתֵרָן עַל חֲיִיו, וְהִלְיֻמוֹד "וְחִי בָהֶם וְלֹא שִׁמּוֹת בָּהֶם"¹⁵⁷) הוּא עִיקָרִי בַּטֶּבַע הָאָדָם"¹⁵⁸), הִרִי מֵאִידִךְ גִּיסָא גַּם "הַטַּעַם שֶׁל כְּמָה אֲלֵפִים שִׁמְסְרוּ נַפְשָׁם עַל אֲמוֹנָתָם" בִּישְׂרָאֵל וּבְעַמִּים הוּא טַבְעִי וְאֵין לְהַתְפַּלֵּא "עַל הַדָּבָר הַזֶּה, לְפִי שֶׁכֵּן מֵאֲמִין אִם מֵאֲמִין הוּא מַעֲוֹמֵק הַלֵּב — הַעֲה"ז הַשֹּׁפֵל וְחִיֵּינוּ כִּי נַחֲשֵׁב לְכֻלָּם עִם נִצְחִיּוֹת הַנֶּפֶשׁ וְהַעֲה"ב שֶׁאֵין לוֹ קֶץ. וְאַצֵּל

144) ב"ב י' ע"ב. פתח עינים ח"ו, ל' ע"ב. (145)

146) בבא קמא קי"ג ע"ב.

147) פתח עינים שם, ח' ע"א.

148) גיטין ס"א ע"א.

149) פתח עינים ח"ה, כ"ו ע"ב.

150) סנהדרין פ"ב ע"א.

151) פתח עינים ח"ו, ח' ע"ב. (152) שם, שם.

153) שם ח"ו, ל' ע"ב.

154) שם ח"ב, י"ח ע"ב.

155) שם ח"ב, ו' ע"ב. (156) שם, שם.

157) פתח עינים ח"ג, י"ג ע"א. (158) יומא פ"ה ע"ב.

המאמין אמיתות הנצחיות [של] הנפש הוא אצלו — — כמו בחכמת ההנדסה שב' פעמים ב' הם ד"159). ו"אם מוצאים אנו בדברי הימים של האומות לאלפים ורבבות שאבדו חייהם במלחמה או באופן אחר על אהבת בניהם ואביהם, על אהבת עירם ואומתם — מה לנו להפציץ אם מאמין א' גמור מסר נפשו בחיי העה"ז האבד על אהבת בוראו"160). — הדגשת הצד השווה שבין ישראל לעמים בתחום האמונה ראוייה לתשומת לב מיוחדת, מאחר שפריצי לא נמנע מלציין בפירוש את יחסו השלילי לנצרות. "ובאמת, הוא כותב, אמונת הנוצרים בפרט היא שקר וכזב מראשה ועד סופה"161), ויש גם לציין שדמיון זה אינו מצטמצם בתחום התופעות החיוביות גרידא. אותה "קנאה ושנאה" ש"היא בנקל בין החשובים מהאומה בענייני הקדש ושהם חיים על שולחן ומתנת אחרים", ש"הוא בין כומרי ע"ז ובכל מי שדומה להם בין האומה, ובפרט אם הם רבים, המקריבים והעובדים" — היתה מצויה גם בישראל ומשום כך "היה בתכלית ההכרח ולפי זמנו ולפי מקומו שהמשמר היוצא אומר למשמר הנכנס: הוא ישכין ביניכם אהבה ואחווה ושלל יהיה בינם שנאה, קנאה ותחרות"162). ואם חכמי התלמוד הורו: "אבידת רבו ומשאוי רבו קודמת לאבידת אביו"163) — נראה לו לפריצי ש"בדבר הזה" הם הגדילו "למעלה למעלה" "חובת התלמיד יותר מן הנכון ומן הראוי" ו"הוא חטאת אהבת חוץ מן המדה", שהרי "גם אביו מלמדו דרך חינוך", ו"כל אב מלמד לבנו לפי ידיעתו ולפי חנוכו ופורעים המלמדים בכספם"164), — ולא זו בלבד. ההשוואה שבין משפטי העמים וישראל מביאה את פריצי לעתים לבקורת קשה על דיני ישראל. כך למשל, הוא מציין "שבכל המלכיות אשר להם דתות ונימוסים, רובם ככולם אם אין צוואות ש"מ (שכיב מרע) וכיוצא אבל מת בלא צוואה הבת יורשת כבן, וכן הוא הנימוס בכל מלכות הקיסר וכן בפרוסיה ואינגליטירא, ואצלנו, אין הוא יכול להבין "מפני מה כ"כ היה משה רבינו מלא חימה נגד הנשים שלא יירשו עם הבן"165) כל הנימוקים שהובאו בענין זה נראים לו "הבל וריק נגד המשפט", ויש בדבריו משום נימה המזכירה את בעל "קוצו של יוד" בתלונתו על מצב האשה אצלנו. ב"הרבה דברים" "הנקבה היא כלל היתה, ואין דין הגט כמו הזכר לפי התורה", ש"על הדבר הזה", הוא מספר לנו, "אני דווה בכל לבי"166).

ה. "תורה שבעל פה" כיסודה של הדת — המוטיב העיקרי

במגמות המסורת אצל פריצי

האומה הישראלית היא "מפוזרת בד' תפוצות הארץ" ואין לאומה כל תוקף מדיני שתוכל להשען עליו לשם חיוק התורה והמסורת הדתית בעם. "אין להם — ליהודים — יראת שמים בכח המדינות", והם נשענים רק על "סיוע פרטי הבא מהבורא ית' שלא מאסם ולא געלם"167). רק "התורה שבעל פה" יש בידה להשריש את התורה בעם ולעשותה לחלק מן החיים: "הדת בכתובים ובספרים היא קרוב[ה] למיתתה", ו"חיי התורה היא בפי החכמים ומלמדי העם"168), כי "אין דת בעולם אם השופט הבא מדור לדור אינו נשמע מהעם כמו

159) שם ח"ב, ו' ע"ב. 160) שם, שם.

161) ח"ו ב' ע"א; בהשקפתיו אלה הוא נסמך על "הר' סארוול, מורי ורבי במנובה", שם.

162) ח"א, י"ט ע"א.

163) ב"מ ל"ג ע"א.

164) פתח עינים ח"ו, ט' ע"ב.

165) שם, שם ס"ג ע"א.

166) שם, שם, ח"ב, מ"ו ע"ב.

168) שם, שם, י"ב ע"ב.

נותן התורה בעצמו¹⁶⁹. וזהו בעצם הרעיון של המאמר: "יפתח בדורו כשמואל בדורו"¹⁷⁰. ואם הדברים נכונים ביחס לכלל דת, הרי על אחת כמה וכמה אצלנו; לנו אין שלטון ותוקף, והמסכות שבהן אנו חיים משתנות תכופות. אנו זקוקים איפוא לסמכות דתית חיה, שתוכל "לתת הוראות וקנסים לפי המקום ולפי הזמן", "להשיב תשובות לעשות פסקים לפי הזדמנות הדברים"¹⁷¹, לסמכות דתית מוכרת ולנכונותה להשכיף ולהבין למסכות הזמן ולחליפות הדורות. ומשום כך הוא רואה את מאמר החכמים "אשרי הדור שהגדולים נשמעין לקטנים ק"ו קטנים נשמעין לגדולים"¹⁷² כ"יסוד תורה שבעל פה"¹⁷³. בלעדי הסמכות המחלטת הזאת של חכמי דור ודור להמשיך מתוך חידוש, בלעדי הנכונות הזאת של הדורות לקבל עליהם את הסמכות הזאת — "התורה שבעל פה היא דבר בלי יסוד והתורה נשארת ערומה וכמגדל הפורח באויר"¹⁷⁴. מכאן יחסו של פריצי לא רק לסמכותם של חכמי התורה, אלא גם לעמדתם בחברה. הוא מסביר כמה מאמרים בצורך "להכריח העם במנהג תמידי לנהוג כבוד לחכמי התורה"¹⁷⁵, כי "אם אין כבוד לחכמי התורה אין כבוד לתורה"¹⁷⁶, — מכאן גם הערכת חשיבותו של המנהג בעם. "אל ישנה אדם מן המנהג"¹⁷⁷ — אמרו חכמים. וזה לא רק מפני ש"אם העם בכלל או האומה בכללה נוהגים איזה דבר, אם יחיד אִינן נוהגה הוא ביוזי גדול לרוב העם ונראה כמורד ברצון הכלל"¹⁷⁸. עצם העובדא, ש"הצבור או העם בכלל או אומה בכללה" נוהגים במנהג מסויים "מרב שנים" יש בה להוכיח שבוודאי יש למנהג זה נימוק מספיק; או מטרה רוחנית מוסרית או "איזה תכלית"¹⁷⁹. ומשום כך גם מנהגי העם ונימוסיו הם במדה ידועה, בגדר "תורה שבעל פה". אף כי בדרך כלל מדגיש פריצי שהכלל "יחיד ורבים הלכה כרבים" יש לצמצמו רק למקרים שהדיון "הוא בין החכמים המתוכחים והמפלפלים, אבל לא בחברת טפשים ואוילים"¹⁸⁰. ו"כן הוא לדברי תורה שאמרה אחרי רבים להטות"; כי הרי עובדא היא, ש"האמונות הכוזבות הם ברוב העמים והאומות, ורובם הם עובדי אליילים", או בכלל אמונתם "או בפרטיה"¹⁸¹.

ו. מגמות חברתיות בספרו של פריצי

המגמות החברתיות בהסברותיו של פריצי הן קשורות ואחוזות בהשקפותיו הכלליות על האדם והחברה המצויות לרוב בספרו. כך, למשל, יש חשיבות לתפיסתו של פריצי "שהאדם בכללו הוא רע ויצר לבו רע מנעוריו", ו"שמדור לדור הרשעים שבראשונה למדו במעשיהם לאחרונים ובוזה מדור לדור הולכים ורבים החוטאים והפושעים מכח החינוך דור הקודם לדור הבא אחריו"¹⁸². ואולם הוא שולל בתוקף את השקפותיהם של ה"פילוסופים" האחרונים ש"דברו גדולות נגד החכמה והמדע ושיותר טוב היה לארץ וליושביה — לו היה האדם כמו עם הארץ"¹⁸³. להיפך החכמה מפחיתה את הרע החברתי: "מי שאוהב החכמה אינו אוהב להיות

169 שם, ח"ג, פ"ג ע"א.

170 ראש השנה כ"ה ע"ב.

171 פתח עינים שם, שם.

172 ר"ה כ"ה ע"א.

173 פתח עינים, שם שם.

174 שם, שם.

175 שם, ח"ו, כ' ע"ב.

176 שם, ח"ו, י"ח ע"ב. ברפוס: אם יחיד א' נוהגה.

177 ב"מ פ"ו ע"א.

178 שם ח"א, י"ב ע"א.

179 שם שם, שם.

180 שם שם, וכן ח"ה, נ"ה ע"ב.

181 ח"ג, ל"ג ע"ב.

182 ח"ב, י"ג ע"ב.

מאנשי המלחמה" (184), והרי המלחמה היא "הרע המחלט" שבחברה, מפני שהמלחמה, "בכלל היא נגד טבע האדם המדיני, אם היא מלחמת מצוה או מלחמת דחק" (185), ואם אמרו "מי שיש בו חכמה לבסוף מתעשר" (186), הרי זה מפני ש"השכל הוא מנהיג האדם בעסקיו" (187), וביחוד בישראל ש"כח השכל" היה אחד הגורמים שסייע להם לעמוד בפני שונאיהם במשך דורות (188). ברם, החכמה והדעת כשהן לעצמן אינן יכולות להבטיח את שלומה של האומה. כי "אם אין יסוד לפוליטיקה של האומה גם הלימוד והחכמה נאבדים" (189), ויש לדעת, כי "השגחה בעניני מלכות" כוללת גם את הדאגה "לפרנסת העם בריוח" (190), מפני ש"אין לך שעבוד גדול יותר מן העניות והאביונות" (191). פריצי מרבה איפוא בהסברות המכוונות להבראתם הכלכלית של היהודים. יותר מדאי מרובים הם העניים בין היהודים ומספר רב יותר מדאי מהם מתפרנסים מן הצדקה ונופלים למעמסה על הציבור. יש צורך באחריות הכלכלית של כל יחיד ויחיד. אין דעתו נוהה כלל מאותה תופעה, שאף אלה שאין ביכולתם לפרנס את עצמם נושאים להם נשים "להרבות העניות בישראל", כי האשה אחר נשואיה, "שואלת פרנסתה מבעלי צדקה אשר באומתנו", והילדים גדלים ללא "לימוד כלל", כי רק ב"עירות הגדולות" קיים "ת"ת כללי בין לעניים בין לעשירים" (192). אמנם החכמים הפליגו במעלתה של העניות כ"מדה טובה לישראל" (193) וכן "הנסיון מוכיח בכל דברי ימי האדם" "שרוב החכמים והאנשים הגדולים היו למעט בימי בחרותם ותלמודם או עניים או בינוניים", שגם "באומות רבו מספר העניים בני עניים שיצא להם שם בכל מיני מלאכה וחכמה מעורבת כמו חכמת הבנין, המוסיקא וכיוצא" (194).—ברם, זהו רק במקרים שהמחסור מכריח את האדם "להגדיל עצמו כפי טבעו" (195), ולהשיג על ידי התאמצויותיו את מכסימום האפשרויות הגלומות בו.—וזוהי אחת הסיבות שגרמו לכך, שהחכמים "הגדילו לדבר נגד המלוה ברבית": "הרבית", היא, לדעתו של פריצי, "ריוח שמביא חרפה לאדם פני שהוא קל לכל אדם, לכל אשה ולכל תינוק לעשות ריוח ולהוסיף מעות על מעות" (196).—הרבית מבזה את האדם מפני שאין היא דורשת ממנו התאמצות, היא אינה "מגדילה" את האדם, אלא מורידה אותו. ואולם "המלאכה מכבדת את בעליה", "מגדילה" אותו ומעלה אותו, "לפי שאינו אוהב הטורח כי אם מי שידי נקיות מן הגניבה" (197).—אהבת העבודה היא גם סימן מובהק לטוהר נפשו של העובד. "הנאות היגיעה היא עצמה המביאה הרחקת העון גם בלא השכלה" (198), ומשום כך אמרו חכמים: "על הנהנה מיגיעה",—"בלבד הנהנה, ולא מי שאין לו הנאה" (199)—פריצי טוען גם לזכויותיהם של המוני העם העניים בהנהלת הקהילות: הם משתתפים בחובות לפי יכולתם, והם מוגבלים בזכויותיהם בבחירות. ביחס למאמר "אין מעמידין פרנס על הציבור אלא כנמלכין בציבור" (200)—הוא כותב: "זה הוא מוסר גדול בפרט בימינו אצל הרבה קהילות שמעמידים פרנסים על הציבור שאינם ראויים ואינם מרוצים; והסיבה היא מפני שהפרנסים נבררים מאנשי המעמד

(184) שם, שם. (185) ח"א, ג' ע"א.

(186) סנהדרין צ"ב ע"א: וא"ר אלעזר: כל אדם שיש בו דיעה לטוף מתעשר.

(187) ח"ו, י"ב ע"ב. (188) שם, ע"ו ע"א.

(189) ח"ו, י"ז ע"א. (190) ח"א, י"ד ע"ב.

(191) ח"ו, כ"ט ע"ב. (192) ח"ה נ"ח ע"א. (193) חגיגה ט' ע"ב.

(194) פתח עינים ח"ד, מ"ט ע"א.

(195) שם שם, מ"ח ע"ב. (196) שם ח"ו, י"ג ע"א.

(197) שם ח"ג, פ"ט ע"א. (198) שם ח"א, כ"ה ע"ב.

(199) שם, שם. והשוה גם ח"ב מ"ח ע"א על שמחת החג של מי ש"יושב וטורח במלאכתו בכל ימי השבוע".

(200) ברכות נ"ח ע"א.

הפרטי ולא מהכפלי, אעפ"י שכולם איש כמתנת ידם, העשיר בעשרו והעני בשיו, נתונים לטוב הקהל, ל"ת ולפרנס העניים וכיוצא" (201). — את האבחנה בין העם ושליטיו הוא גם מעביר לגבי העבר. על דברי האגדה, "ששכר טרחת ארבע מאות שנה של עבדות מצרים היה שוה כל מה שנצלו ישראל את מצרים ויותר" — הוא מוסיף בנימה של עצבות: "העבדות היה לבנין המלכים של מצרים והממון של הפרעון היה של עם מצרים. ואם כן האדון היה הלוה והעם עבדו היה הפורע שלא כשורה. אבל בדברים האלו אין לנו רשות לחקור כמו שאין לנו לחקור במיתת הז' אומות וכיוצא" (202). — ויש עוד לציין, שגם במגמותיו החברתיות ניכרת אותה שאיפה ל"פילוסופיא אמתית" לפי "דרך טבעי", המציינת את השקפותיו הכלליות, לפי שהוא בעצמו הסביר אותן בקשר עם מאמרו של הלל: "דעלך סני לחברך לא תעבד" (203): "שלא אמר הלל דרך הנחה" "ואהבת לרעך כמוך" "כמ"ש בתורה, לפי שנראה נגד הטבע לאהוב אחרים כמדת עצמו. וע"ז אמר דרך שליטה — שזה הוא חובת תורת מוסר והוא דרך טבעי שלא לסבב דבר רע לאחרים כמו שהוא מבקש על עצמו" (204).

ז. גלות, ארץ ישראל וגאולה בתפיסתו של פריצי

מרבית הן הדוגמאות מתופעות-הזמן שפריצי מביא להסברת דבריהם של בעלי האגדה, מאידך גיסא מרבה פריצי להשתמש גם בדברי חכמים להסברתם הנכונה של "מעשים בכל יום". בדרך זו הוא דן תכופות במצבם הכללי של היהודים בארצות שונות בזמנו, מתעכב על היהודים בא"י, מקומם ותפקידם בחיי ישראל ונוגע גם בגאולה ובמעכביה. היות ודיוניו הם גם מעשיים וגם עקרוניים, הרי יש בהם לתת לנו את תפיסת עולמו של פריצי בבעיות יסוד אלה של ההכרה הישראלית שבימיו. ראשית כל יש לציין, שהמושג "גלות" אצל פריצי הוא חי ומלא תוכן ממשי וריאלי ביותר. אין פריצי פוסק מלהדגיש בהסברותיו ש"היהודי שבימינו יש לו לישב דעתו בראות הסיבה הראשונה והיותר עקרית שבכולן" לצרותיו "הוא הגלות, ואין תכלה למכה הנאמנה הזאת" (205). — ואפילו במצבנו הכלכלי הרע בימינו "בטרדת המזונות כמו בימינו" אין לנו לשכוח, "שאין לישראל עוד ברכת הקרקעות כמו בימים ההם", בזמן "ישיבת אומתנו בא"י איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (206). — אין לנו להתעלם מן האמת, "שכל האומות הם מלאים רוע לב נגד אומתינו" — "ואם בא ישראל לדון לפניהם כולן מחייבין אותו לפי שאין שנאה כשנאת הדת, ובפרט נגד בני עמנו. וכן הוא אמת, לפי השכל והנסיון, שפושטים ידיהם לקבל שוחד מישראל להטיב להם ואחר כך אינם מקיימים דבריהם לפי שבונים אותנו" (207). — שנאת ישראל החזקה הזאת מחייבת אותנו "לא בלבד לזכור שפלותנו", וכל "אשר בשם ישראל יכונה" עליו "להשפיל עצמו לפני האומות", אלא חובה עלינו גם כן לשקוד על כך "שלא להטיל קנאה בין אויבינו לרדפנו עוד" (208). עלינו לדעת "שבראות אוה"ע שבנ"י שמחים בלב טוב, הקנאה והשנאה על ישראל מתרבות בלבם ורודפים עוד אחריהם יותר מהראוי ובזה גורמים גלות לעולם" (209). — ומכאן גם יחס היהודים לשלטונות: בכל הזמנים "היה בלב היהודים נאמנות ועבדות אמתית למלכות" (210), והדעה של אותם החכמים שלימדו "שאין לו לאדם נגד השררה ונגד עמים חזקים", מפני שהוא "מתחייב

(201) ח"א מ"ח ע"א.

(202) שם שם, ט"ו ע"ב. (203) שבת ל"א ע"א.

(204) פתח עינים ח"ב, מ"ט ע"ב. (205) ח"א, נ"ג ע"א.

(206) שם ח"ה, ס"א ע"א. (207) שם ח"ג, ל' ע"א.

(208) שם ח"ה, ט"ז ע"ב. (209) שם שם, ס"ב ע"ב.

(210) שם ח"ג י'.

בנפשו ומחבר ל"עצמו" (211) היא הדעה הנכונה להנהגת ישראל בעמים. הודות לנאמנותם זו של ישראל למלכות ולדרך "הכניעה" שלהם הצליחו היהודים לקבל מן המלכות "רשות לדייניהם לידון הפושע לפי מה שהיו לפי דתם" (212), זכות שעליהם לשמור עליה גם מטעמים מעשיים "מפני שמלבד ההוצאות שמוציאין הבע"ד בדיני הגוים שמעשירים הגוי ובא היהודי לידי עניות בהוצאותיו, יש חלול ה' גדול שמורה היהודי אמונה בגוי יותר ממה שהוא מאמין ביהודי הדיין וזוה מזלזל בחכמתו הישרה ובמדותיו הטהורות" (213). — "אורך הגלות והשעבוד" (214) של ישראל, ש"נאבדו בגלות בין האומות ונתקיימו, ובכל עיר סחורה הם חשובים ואינם יראים משונאיהם ובכח השכל והממון עושים ברוב גדר לכל הצרות ולכל הרעות אשר בקשו שונאיהם להם להכריתם" — יש בהם משום הוכחה "לפי הנסיון" לצדקת המאמר: "ישראל הם עזים" (215). הגלות היא לא ברדיפות ובגזירות, באיבה ובהשפלה, ואף "לא בלבד בסיבת התערבות בגויים וישראל לומדים מעשיהם והולכים אחר מעשיהם ויקראו להם ויאכלו מזבחהם" (216). הרבה יותר יש לדאוג לתופעה, "שבחורי ישראל בפרט נכנסים בכל האפשר בין הכחות של מבני עמנו ובחבורותיהן" (217). התקרבות חברתית ומדינית זו מביאה אתה התבוללות וטמיעה תרבותית: "בשמות מהפכים יעקב לג'יאקומו וחזקיהו לאינריקו וכיוצא בהם", הם שואפים "להראות עצמם בני חורין ביראת ה', הולכים לבית תועבותיהם בגלוי הראש וגם בקידה לפי המקום ולפי הזמן" — "מדברים לשון העם שביניהם דרים, בג'ירמניא לשון אשכנז ובצרפת לשון העם ההוא, ובעונות בימינו גם ראשי הקהלות וגם מורי הוראות אינם יודעים דקדוק לה"ק" (218) — ומשום כך היטיבו החכמים לומר: "כל הדר בחו"ל אף בעיר שרובה ישראל דומה כמי שאין לו אלוה" (219) — מבחינה זו יש חשיבות מיוחדת לארץ ישראל ולשיובה ולמקום שנועד לה בחיי ישראל אף בזמן הזה. "היא א"י אשר מיום היותה עד היום הזה היא הארץ אשר מן הבקר עד הערב בה יגעים ומלמדים תורה כהלכתה בכל מיני חריפות ובכל מיני עיוני הלכה. ועוד היום אם יש לך דבר חמור לישא וליתן בה כל העם עיף ויגע לשוב ולכתוב כתב אחר כתב לא"י ולישא וליתן עמהם בין עם האב לב"ד בין עם מי שבא אח"כ עד שתקום התורה כדן וכהלכה על פי א"י עצמה" (220). מאמר החכמים: "עשרה קבין חכמה ירדו לעולם: ט' נטלה א"י וא' כל העולם כולו" (221) — יש לו איפוא משמעות ריאלי ביותר אף לגבי היחסים הקיימים בין הקהלות בתפוצות ובין א"י וחכמיה וישיבותיה בימינו. — הכרה זו היתה, לדעתו של פריצי, נחלתם של כל הדורות, ומשום כך הרבו החכמים להפליג בשבחה של א"י: "גזרו אומר ש"הקבור בא"י כאילו קבור תחת המזבח" (222) — "להגדיל טוב דירת הארץ, בפרט לזקנים הגבירים היושבים בח"ל שילכו שם לטוב נפשם וגופם גם אחר המות וע"ז חדרך הזהב שמביאים בכיסם טוב הוא ללומדי תורה אשר חיים בדוחק מזונם להרביץ דברי ה' בין בני עמנו" (223) — ואף כי אין ספק ש"החכמים ההם היו בכל לבם ובכל נפשם משתוקקים להקבר בא"י" —, הרי היו גם נמוקים נוספים להפלגה זו בשבחה של א"י: "גם משום כבוד א"י וגם משום "ריוח ותועלת לעניי א"י וישיבות חכמינו שם" — "לפי שהרבה משפחות מתחלת זקנתם הולכים לירושלים ושם יושבים כל ימיהם" (224). — ולא זו בלבד. היחס הריאלי

(211) שם ח"ז, נ"ג ע"ב. בקשר עם דברי ר' יוסי בן קסמא לר' חנינא בן חרדין, ע"ז י"ח ע"א.

(212) שם ח"ב, י' ע"א. (213) שם ח"ה, ל"ב ע"ב.

(214) שם ח"ז, י"ז ע"ב. (215) שם ח"ג, ע"ו ע"א.

(216) שם ח"ד, פ"ט ע"ב. (217) שם, שם. (218) שם, שם.

(219) כתובות ק"י סע"ב. (220) פתח עינים ח"ה ע' ע"א.

(221) קידושין מ"ט ע"ב. (222) כתובות ק"א ע"א.

(223) פתח עינים ח"ד צ' ע"א. (224) שם, שם, מ"ב ע"ב.

לֹא־י הוא אחד הגורמים להחשת הגאולה או לעכובה. "גם הרוח" מישראל "אוהב ישיבת מקומו וארצו ולשלוט במי שהוא קטן ממנו" — "אין לו נחת רוח מביאת משיחנו"⁽²²⁵⁾; ואין ספק ש"לא כל מי שיש לו קרקעות חומד בימיו ביאת משיח צדקנו וכיוצא"⁽²²⁶⁾ — הקשר הזה בין א"י והיחס אליה ובין הגאולה ודרכיה היה ברור לפריצי גם מטעם אחר. דעתו של שמואל ש"אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד"⁽²²⁷⁾ נראית לו לפריצי מאד. פריצי נוטה אפילו, ככמה משכילים אחרים בני דורו⁽²²⁸⁾, לחשוב, כי "כ"א מהמלכים שאינם מעמינו יכולים להיות, או במקצת או בכלל, משיח להגדיל אומתנו ולהוציאם מעבדות לחירות ומיגון לשמחה, ומאפלה לאור גדול, כמו שאני חושב שלפי שמואל שיוסף מאוסטריה היה חלק ממשיח וכן מלך דנימרקא⁽²²⁹⁾ הא' וכן כמה מלכים אנשי חסד שהיו בזמנים אחרים וגם בימינו"⁽²³⁰⁾. ואולם פריצי מטעים, ש"ימות המשיח" אינם אלא "ימות המלך של האומה הנבחרת"⁽²³¹⁾; ומכיון ששמואל היה פילוסוף גדול רופא מובהק וחכם בתכונה והיה "מפרש קרוב לטבע כ"מ שהוא יכול ואינו עולה לסולם האמונה העליונה אלא בדברים שאין השכל יכול להגיע אליהם כראוי"⁽²³²⁾, הרי יש לראות בתחושה חריפה זו של גלות ובממשות מוטעמת של הקשר לארץ ישראל יסודות של הכרה לאומית חדשה, כשהיסודות עוד נמצאים במצב של "דאזלין ערטילאין" בעולמה של ההשכלה העברית באיטליה.

(225) שם ח"ו, י"ח ע"א. (226) שם ח"א, י"ב ע"א. (227) שבת ס"ג ע"א.

(228) השוה דבריו של ל. בן-דוד בסוף מאמרו Ueber den Glauben der Juden an einen künftigen Messias ב" Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums, 1822, עמ' 229: "איש אינו יכול לבוא בטרוניה על היהודי, אם ימצא את המשיח שלו בזה, שנטיכים טובים יעמידו אותו במצב שזה עם שאר האזרחים, ויתנו לו מקום לקוות, שעם מילוי כל החובות האזרחיות הוא ישיג גם את כל הזכויות האזרחיות".

(229) הזוונה לסרידריך הששי (1808–1848) שדיכא במרץ את התנועה נגד היהודים בימי העפ-העפ.

(230) פתח עינים ח"ד, כ"ו ע"א. (231) שם ח"א, ל"ט ע"ב. (232) שם, מ' ע"א.